

Napoleon eta frantsestea euskal literaturan

Dr. Xabier Altzibar

Napoleonen irudiak eta haren egintzek, eta bereziki frantsesteak (*Independentziako gerra*, Espainiako historia ofizialean), bertso ugari sortarazi ditu euskaraz. Artikulu honek bi helburu ditu. Bata, garai haietako bertsoak gaika sailkatzea eta haien berri laburki ematea, estrofa- edo bertso-moldea, edukia eta testua kokatzeko xehetasun batzuk azalduz (noizkoa eta nork egina, gertaeren datak etab.). Bestea, testu argitaragabe edo ia guztiz ezezagun zenbait argitaratzea. Hemen aipatzen ditugun testuak ahozko nahiz idatzizko literaturaren esparrukoak dira, eta batzuek balio historiko handiagoa dute literarioa baino. Guztiak dira baliotsuak historiaren oroitzapenaren lekuko direlako, baita egileen eta hartzaileen ikuspegi desberdinak erakusten dizkigutelako.

Hitz gakoak: Napoleon, frantsestea, bertsoak, euskara.

Napoleon y la francesada (“guerra de la independencia”) en la literatura vasca

La literatura vasca coetánea produjo una abundante producción en verso, sobre Napoleón y la francesada (o guerra de la independencia según la historiografía española). Este artículo persigue dos objetivos: Por un lado la recopilación y clasificación por temas, sistemas de versificación, cronología y autoría de los versos. Por otro lado se aportan nuevas estrofas y versos apenas conocidos. Los textos pertenecen a la literatura oral y escrita. Su valor referencial resulta más significativo en el ámbito de la historia general que en el de literatura. Los contenidos en verso permiten una aproximación al tiempo de Napoleón, así como a las creencias y sistema de valores de los protagonistas coetáneos que se expresaban en la lengua vasca.

Palabras clave: Napoleón, francesada, versos, euskara.

Napoleon and the *Francesada* (“War of Independence”) in Basque Literature

The contemporary Basque literature produced abundant verse on Napoleon and the *Francesada* (or “War of Independence” as it is called in Spanish historiography). This article has two aims: on the one hand, the collection and classification of the verses by subject, system of versification, chronology and authorship. On the other hand, new or little known verses are given. The texts belong to oral and written literature. Their referential value is more significant in the field of general history than in that of literature. The contents of the verses permit an approach to be made to the time of Napoleon, as well as to the beliefs and value systems of contemporary protagonists who expressed themselves in the Basque language.

Key words: Napoleon, *Francesada*, verses, Euskara

Artikuluaren jaso den eguna/Fecha de recepción: 2009.04.01

Onartu den eguna/Fecha de aceptación: 2009.06.30

XABIER ALTZIBAR. UPV-EHUko irakasle titularra, euskal filologia sailean.

Bertsoak, argitaratzaileak eta testuinguru historikoa

Napoleon Bonaparte pertsonaiak (1769-1821) eta frantsesek (1808-1914) arrastoa utzi dute euskal literaturan, bai garai hartan eta bai geroago ere, XIX. mende osoan. Izan ere, Napoleonen denborako oroimenak bizi-bizirik iraunen du XIX. mendeko poema, pastoral eta istorioetan. Baina hemen izenburuak adierazten duen garaira eta bertsoetara mugatuko gara, hurrengorako utziz XIX. mendean Napoleonen irudiak sortarazi emaitza literarioen azterketa. Bazter utziko ditugu ere Iraultza (1789) eta Konbentzioko gerrako (1893-1895) bertsoak, nahiz horietako batzuetan ere Napoleon ageri den zuzenki edo zeharbidez. Halaber, aztergaitik kanpo uzten ditugu prosazkoak eta pastoralak.

Artikulu honetan Napoleon eta bereziki frantseseari (1808-1814) buruzko kantuak edo bertsoak ditugu aztergai, haiek baitira aldi hartako gertaeren lekuko hoberenak. Heldu zaizkigunak, noski, asko galduko baitziren garai odoltsu eta nahigabez beteriko haietan. Bi helburu nagusi ditugu. Bata, aldi hartako euskal testu literarioak –orain arteko ezagunak– gaika sailkatzea, eta haien berri laburki ematea: estrofa- edo bertso-moldea, edukia, noizkoa, nork eginga, gertaeren datak, eta testua denboraz eta lekuz kokatzeko lagungarri diren beste xehetasun batzuk. Bestea, testu argitaragabe edo ia guztiz ezezagun zenbait argitaratzea, eta esandako puntuei buruz argitasunak ematea.

Hemen aipatzen ditugun testuek balio literarioa eta historikoa dute, batzuek hau hura baino gehiago; historiaren oroitzapenaren lekuko dira, eta egileen nahiz hartzaileen ikuspegi desberdinak erakusten dituzte. Heldu zaizkigunak zehatz bildu eta aztertuz gero, haien balioaz jabetzeko moduan izango ginateke.

Bertsoen biltzaile edota argitaratzaileen artean, aipatu behar dira: Fr. Michel, J.I. Arana, Azkue, Donostia, Riezu, Barandiaran, Aitzol, M. Lekuona, Lafitte, J. K. Gerra, A. Irigaray, Leizaola, L. Akesolo, I. Zabaleta etab. Horienak osotuta, Aita Zabalak argitaratu zuen, azalpenekin, bilduma zinez aberatsa: *Frantzesetako bertsoak* (I, II, 1991). Testuen grafia zerbait aldatu zuen, hala ere (kontsonante ondoko *h* kenduz) eta batzuetan hitzen forma ere bai. Nolanahi ere, Zabalaren bilduma erreferentzia-puntu eroso da. Geroztik J. Kalzakortak (2005, 2009) eta Urkizuk (2006) beste zenbait argitaratu dituzte. Artikulu honetan, aldi hartako bertsoak (gehienak Zabalaren bilduman jasoak) hein bat osatzen eta testuen arteko kidetasunak zehazten saiatuko gara.

Bertso hauek eta aipatzen dituzten kontuak Napoleon I.aren enperadorego edo Inperio aldiaren kokatzen dira (1804-1814). Aldi horretako gorabehera nagusiak gogoraraziko ditugu: frantses soldaduen Espainian sartzea Portugalarentz abiatzeko (1807/10/18), Madrilera errebolta (1808ko maiatzaren 2an), Bitoriako borrokaldia (1813/06/13) eta Jose Bonaparteren ihesa, Donostiaren erretzea eta Irun edo San Martzialeko bataila (1813/08/31), espainol, portugez eta ingeles soldaduen Frantzia sartzea eta Iparraldeko herrietako jendearen ihesa (1813ko abendua-1814 otsaila), Espainiako errege Fernando VII.aren askatzea eta Madrilera itzultzea (1814ko martxoa), monarkia absolutistaren berrezartzea, Cadizko Konstituzioaren deusezteia (1814ko maiatza), Napoleon tronutik kentzea eta Luis XVIII.a errege ezartzea (1814/04/06-1815/03/20), Vienako Kongresua (1814-1815), Napoleonen itzulera Elba uhartetik eta agintearen berreskuratzea (Ehun Egunak, 1815/03/20-06/28), elkartuen garaitia Waterloon (1815/06/18), Napoleonen desterrua Santa-Helenan (1815-1821) eta Luis XVIII.a tronuan berrezartzea (1815/06/28—1824/09/16).

Hiru multzotan banatuko ditugu bertsoak: lehen biak frantsesteari buruzkoak dira (1808-1814) baina Iparraldekoen eta hegoaldeko euskaldunen ikuspegi edo jarrera desberdina erakusten dute; hirugarrenak, Napoleonen eroraldi eta Luis XVIII.aren ezartzeari buruzko bertsoek osatuak (1814-1815), Iparraldekoen jarrera erakusten du. Multzo bakoitzean azpimultzoak bereiziko ditugu gai eta generoen arabera. Kantu, bertso-sail edo unitate bakoitza zenbaki eta letraz identifikatuko dugu (1.1a, 1.1b, etab.). Erromatar zenbakiak erabiliko ditugu bertso-zatien aipamenetan, zenbatgarren estrofari dagozkion adierazteko. Eta kortxete artean gure oharrak egingo.

Tamalez, bertso hauetan Euskal Herriko alde bietako herritarrak, Iparraldekoak eta Hegoaldekoak, elkar hilka ikusiko ditugu. Hemen *frantses* eta *espainol* deitzen ditugu, ezinbestean, bi estatuek banatutako euskaldunak eta beste eskualdeetakoak.

1. Frantseste bertsok: Iparraldekoen ikuspegia.

Hau da, Iparraldeko euskaldun soldaduen bertsoak (“soldadu kantuak”) edo hango euskaldunen ikuspegia erakusten dutenak.

1.1. Gertaeren kronika modukoak

1.1a. “Frantziatik atera eta” hasten dena (Zabala 1991, I:21-23 ap. Azkueren eskuizk.): estrofa bakarrekoa da, zortziko ertainean, bi punturekin, edo lauko ertain bi (8/7A/8/7A/8/7B/8/7B). Lehen zatian bertso-gileak kontaktzen du, lehen pertsonan, Donostian sartu eta aitzina joan zirela Tolosaraino (frantses soldaduak). Bigarren zatiak honela dio: “Madrilko kortera joan da / frantsesa lerro-lerro, / an kantatzen dugularik: / Bego frantzes librol”.

Bigarren zati hau ohiko bertsoen aldaera besterik ez da, “Laphurdi, Baxa Nabarre eta Ziberua gureki” hasten direnena (ik. Urkizu 2006:65 ap. Xaho; F. Michel 1857; Zabala 1989:135-140; Kalzakorta 2009:52-53). “Laphurdi, Baxa Nabarre eta Ziberua” hasten den estrofa hori aspaldikoa eta tradizio luzekoa da, Adéma-Zaldubik ere ematen baitu, jakinaraziz XIX. mende erditsuan kantatzen zela (*La Tradition...* 1897 [Elkar, 1982:36]). Ohargarri da Xahoren bertsio batean “Bego euskalduna [hescualduna?] librol” ageri dela (Urkizu 2006:65, oharra); agian hark berak jarria da “Bego frantsesa librol”ren orde. Frantsesak 1808/03/05ean sartu ziren Donostian, Godoyk hiria haien esku utzirik.

1.1b. “Frantsesak Madriler” edo “Euskaldun soldaduak Madrilen” dei genitzakeen bertso-sailak (Kalzakorta 2009:53-70). Kaiurretan “L’entrée des Français à Madrid” eta gisako izenburuen pean ageri dira zenbait estrofa; hain zuzen, “Laphurdi, Baxenabarre, Zuberoa gurekin”, “Armadetan pheshtak [besta, aldaera batean] handi, etsaia dantzan ari” eta “Frantsesak eta espainolak egun eta sekulan” hasten direnak. Baina kontua da, estrofa horiek hainbat kantutan txertatuak ageri direla, eta ez direla ez frantseste ez Konbentzio garaikoak, baizik eta Iraultza baino lehenagokoak, zeren, lehena izan ezik gainerakoak “Gerlako koplak Luis XIVen ohoretan (Laphurdikoa)” kantuan ere ageri baitira (Urkizuren edizioaren arabera Xahoren bildumakoa den kantu horretan, ik. Urkizu 2006:54-57). Beraz, hiru estrofa horiek ere beste kantuetatik hartu eta kantu honetan txertatuak dira, zerbait aldatuta.

94 Hala ere, “Frantsesak Madriler” bertso-sailean, orain arte argitaratuak diren estrofa kontuan hartuz, badira bi berriak, Lafitteren artxiboko bertso-bildumatik jasoak. Lehenak Napoleonen handitasuna goraiatzeko du:

“Napoleon Bonaparte hain da gizon handia, / non harentzat ez guphida nihork bere bizia. / Uropa oro kontra du norteraino guzia: / elementa ooren kontra bitorios Franzia.”

Bigarrenak gerrara soldadu joateko zorte-tiratzea adierazten du:

“Martxuaren lehenian Jondoni Leon da, / soldaduen galdia orduan jina da. / Bildu bihar girela guziak zorthera, / laurdenak harmekilan gerla egitera.”

Lehena Napoleonen denborakoa da; bigarrena ere izan daiteke, edo bestela Konbentzio garaikoa da. Guziak dira lau puntuko txikiak (edo zortziko txikiak), bi errimarekin: 7/6A/7/6A/7/6B/7/6B.

1.1c. Sorta berezia osatzen du “Mila zortziehun eta zortzigarrenian” kantuak, maiatzaren biko herri-errebolta kontatzen duenak. Bost bertso edo aldaera ezagutzen zaizkio (Kalzakorta 2009); Zabala 1991, I:25-34 ap. BnF). Bertso gehienek bederatzina estrofa dituzte, lau puntuko txikian: 13 (7+6)A / 13 (7+6)A / 13 (7+6)A / 13 (7+6)A.

Murat printze frantsesaren ohorezko guardiako soldadu euskaldunak ditu protagonista. Murat Madrilen sartua zen 1808ko martxoan. Napoleonek Karlos IV.a eta Fernando printzea Espainiatik Frantziara joanarazi ondoan, maiatzaren 2an, Murat saiatu zen errege-familiako gainerakoak Madriletik ateratzen; madrildarrak errebolatu ziren eta Muraten soldaduak hiritik kasatu nahi izan zituzten, baina frantsek, horien artean euskaldunek, tiroz erantzun. Basakeriaren adierazpenak ezin gordinagoak dira: “bis-tara jinak oro baikintuen garbitu”, “Tiratu ginioztaten dozena bat tiro, / hun zirenak joan ziren erran gabe adio”, “Bertzek aldiz kapapetik harri ukaldika, / halakoa pena zen bizirik uztia”. Izan ere, 2000 hildako inguru utzi omen zituen Muraten erreprezioak.

Kantuak dio ere Madrileko andreak gizon bezala borrokatu zirela, eta eltzeak, pitxerrak, teilak eta zernahi jaurtikitzen zizkietela, beraz frantses teilaginentzat lana bazela. Bai eta Muraten guardiako soldado horiek jantzi gorria zutela eta horregatik madrildarrek zezenak bezala toreatu nahi zituztela.

Bertsioen arteko batek bukaeran egilearen berri ematen du: “Kantu hunen emaila motiko gaztea / lapurtarra eta mendiko umea. (...)” (Zabala 1991, I: 27). Bertso batzuek ahapaldi berriak dituzte, bes-teetan ez direnak, xehetasun berriekin: *kokoen* (espainolen mespretxuzko izendapena) umiliazioa, andreak kapitainagana baimen eske joatea, espainolak pistola tiroka etxeetatik (ibid., 26).

Beste batean, azken bertsoetan, euskaldun soldadu zenbaiten balentria kontatzen da, zubitik jauzi eginda hiriko zitadelatik eskapatzea alegia (“Chansons du prince Murat”, Kalzakorta 2008: 66-69, ap. Lafitte Artxiboa 401). Berriz ere gertatzen da bertso horiek eta “Soldaduak desertatuak” izenekoak (Zabala 1991, II:25-26, ap. A. Donostia) berberak direla, aldaerak eta xehetasunak gorabehera; baina haiek (“Chansons du prince Murat”), osoagoak, 4 estrofa baitituzte eta hauek 3. Hain zuzen, haien azken estrofan, euskaldunak eskapatu direla abisua hartzean, komandantea harritzen da: “-Jaunak, nik ez zioiat sinhets espakatu dela gizonik, / oi! murraila hautarik bizirik, jauzi eginik segurik.” Bestenaz, ez da ageri ez noiz ez non gertatuak diren (Baionan ote?); beraz frantsese garaikoak izan daitezke, edo ez.

Aipatu “Mila zortziehun...” saileko beste estrofa berri bat ere, Azkuek jasotakoa, interesgarria da: “Españian Herodes eta Frantzian Bonaparte, / gerla horrek iraun dezake horiek biak hil arte; / duienari edek eta eztuenari galde, / laster naski izanen gaituk kornadurik gabe.” (Azkue 1924, II:658.a). Herodes hori Murat dateke.

1.1.d. “Agur eta erdi...” hasiera duten bertsoen bi estrofa eta txatal bat heldu zaizkigu (Zabala, 1991, I: 35-37 ap. Azkueren eskuizkr.). Lau puntuko txikia edo zortziko txikia dute eredu nagusi. Lehen bietan, iparraldeko baten eta hegoaldeko beste baten arteko elkarrizketa edo eztabaida irudikatzen da, hark “Madrilen ze berri?” galdetzean hegoaldekoak hauxe erantzunez: “Guk ezkinduan uste / gerlarik zuekin, / bainan ezin fiatu / etsai gaiztoekin”. Badirudi Napoleonen jokaera maltzurra eta espainolen inozokeria adierazi nahi dutela, Zabalak dioenez. Maiatzaren 2ko gertaerak gertatu berriak zirela onduak dira, agi denez.

1.1.e. “Berrogoi ta hamar mila frantses” hasten den bertso bakarrak (Zabala 1991, I:43-44) hau dio: “Berrogoi ta hamar mila frantses / Bartzelonan sartu zen, / ehun mila hil zituztela / español hoiek bantatzen / , batto bientzat kondatuz. / Oi zer mirakulua: / frantses hilek hartu zioten / español bizier hiria!”. Lau puntuko ertaina edo zortziko ertaina, bi punturekin (8/7A/8/7A/8/7B/8/7B).

Zabalaren arabera, 1808 udakoa dateke, zeren frantsesak Bartzelonaz 1808/02n jabetu arren, udan borroka latzak izan baitziren (esaterako, El Bruch). Baina geroagokoa ere izan daiteke, 1808ko abenduan Saint Cyr jeneral frantsesa sartu baitzen Bartzelonan, Cardedeu-ko batailaren ondoren, eta 1809ko otsailan ere izugarritzko zafraldia eman Reding jeneralari Valls-en, milaka etsai hilez. Bartzelonan nagusi egon ziren frantsesak 1813ko maiatzera arte.

Baina kontua da bertso osoa aspaldiko kantu baten manipulazioaren edo kontaminazioaren eraginez sortua izan daitekela. Esan nahi baita lekuari edo egoerari egokitzeko aldatua izan daitekeela, egoera berbera delako jatorrizkoan edo eredu zaharragoan nahiz egokituan (frantsesen eta espainolen arteko gerra), eta asmoa ere bai (espainolez trufa egitea). Hona eredu zaharragoaren bigarren bertsoa; aurrekoa ere jartzen dugu testuingurua ulertzeko:

“Guerla noizbait baratuco, etsaiac baquetuco, / frances victoriosequin dir’adisquidatuco, / santeca [xanteka, Urkizu 2006:58] eta topeca han equinen banqueta, / Españolec pagatuco frances jaunen escota.”

“Hogoita hamar milla franses Barcelonan ciren, / hiru hogoi milla hil tuyela [?] Espagnolac [gn: ñ] bantacen, / bakhotcha bietan da hil: miraculu berria! / Espagnol bicier hartu franses hilec hiria” (Lacombe Artxiboa 34-405, Xaho, *Collection de chansons basques*). Urkizuren edizioetan ustez eskuizkribu orijinalakoak diren beste aldaera batzuk ageri dira: *bazcalondoan cen* (*Barcelonan ciren-en ordez*), *frances millec* (*franses hilec-en ordez*) etab. (Urkizu 1987:138; 2006:58). Aldaera horiek ez dira hain fidagarriak, ordea.

Bigarren bertso hau, eredu zaharragoari dagokiona, gorago aipatu “Gerlako koplak Luis XIVen ohoretan” kantuko (1.1b) azken estrofa bera da, aldatuta.

1.2. Napoleonen eta Harisperen laudoriozkoak

1.2.1. NAPOLEONEN GORESMENEZKOAK

1.2.1a. “La conclusion de la paix” izenpean “Egungo egunian ez da ez posible” hasten direnak (Kalzakorta 2009:56-57 ap. Lafitte Artxiboa 401). Hiru estrofa, molde txikian, 3 errima eta errepikare-

96 kin (“gozaturen bakia / Biba, biba Frantzia!”): 13 (7+6)A / 13 (7+6)A / 13 (7+6)B / 13 (7+6)B / 13 (7+6)C.

Bonaparte “desiratuia, / erresuma ororekin bake egilia” zelakoaren etorrera ospatzen dute (I), soldaduen etxera itzultzea (II), eta aita santuaren “Biba Frantzia” oihuak Bonaparte Erromara hurbildu orduko (III).

Lehen estrofan aipatzen den bakea badirudi Frantzia eta Austriaren artekoa dela, Campo Formioko tratatuan sinatua (1797/10/17). Tratatu horrekin bukatzen da Napoleonen 2. kanpaina Italian. Hirugarren bertsoan aipatzen diren oihuak ironiazkoak dira: Napoleonek aita santua garaitu zuen Faenzan eta Tolentinora erretirarazi, han kondizio gogorreko tratatu bat hari onetsarazteko, eta hala ere handik laster frantsesek Erroma inbaditu eta aita santua preso hartu (1798). Beraz kantua 1797koa bide da.

1.2.1b. “Baionako patroina” (Zabala 1991, I: 17-19). Estrofa bakarra heldu zaigu, zortziko txikian, doinuarekin (A. Donosti: 1922:82.a).

Bertsogileak Napoleon S. Leon Baionako patroia pareko jartzen du. Gorago ikusi dugunez, San Leon egunez, martxoaren lehenean, soldadu joateko zortea tiratzen zen eta Napoleonen eta egun horren artean lotura dagoenez, agian harekin joateko gogoia adierazi nahi du. Napoleon bere gorenean zegoen aldi-koa izan daiteke, frantsestea baino lehenagokoa (1800-1807), A. Zabalak dioenez.

1.2.2. Harisperen laudoriozkoak

1.2.2a. “Harispe” (Zabala 1991, I:45-49, ap. BnF; F. Michel 1857; Urkizu 2006:68 ap Lacombe Artxiboa). Sei estrofa ditu BnFkoak, lau puntuko txikian: 13 (7+6)A / 13 (7+6)A / 13 (7+6)A / 13 (7+6)A. Harispe jenerala (Baigorri, 1768—Lakharra, 1854) Napoleonen jeneral suharrenetarikoa izan zen, Konbentzioko gerratik hasita; orduan euskaldun soldadu *xasur* ‘ehiztari’ izenekoen buruzagietarik izan zen (xasurrak zenbait kantutan ageri dira: ik. Zabala 1989:141-142, 147-154).

Xahoren bertsoa laburragoa da, hiru ahapaldikoa. Xahorenak Napoleonen aipamenik ez; BnFkoak, ordea, bi aldiz. Honela hasten da BnFkoa: “Napoleon, Frantzian enperadorea, / Europan egin duzu hanitz balentria. / Harizpe jenerala, euskaldun garbia / haren plazera beita gerlara joaitia.” (Zabala 1991, I:41, ap. BnF). Ordea, Xahoren bildumakoak dio: “Harispe ienerala, Heskualdun garbia, / Uropan eghin duzu ainitz balentia. / Azkenik bizpahirour [ou: u] / Saragosa hortan / Jinkouaz hautatia / zira mundo huntan” (Lacombe Artxiboa, 34-405). Xahok aldatu egin ote zuen? Bestalde, Xahorenak estrofa berria du, ia osoa, non Zaragozako hiriarri apostrofe bidez mintzatzen baitzaio: “Zaragozako hiria, urguilluz bethia, / Ez hian ezagutzen, orano Frantzia, / Orai irrikatzen duk esklabo sartzia / (...azken bertso-lerroa ments)” (II).

Bertsolaria Harisperi zuzentzen zaio, bigarren pertsonan, lehen pertsona eta hirugarrena ere erabiliz. Kantuak Harisperen kolpatzea du gai nagusi; zehaztasun gutxirekin, ordea: “Zaragozatik edo Balenzia aldetik” zauriturik jin dela (Frantziara?) (II). Gero, Zaragozako gertaerak eta Harisperen Zaragozako egonaldia aipatzen ditu: “Hanitz aipatuia da aurten Zaragoza, / guziak mintzo dira hiri haren kontra. / Harizpe jenerala trankil han egon da, / brigantentzat ezteela harek dio lotsa (III). Ondoren, Harisperen euskal jatorria (IV), haren konta ezin ahalako gerra-balentriak eta fama handia, ezen “kolpatzen zinuzten bainan bethi senda” (V). Izan ere, lehenago ere kolpatua izana zen Friedlanden, eta geroago ere izanzen zen 1814an. Hain zuzen, 5. estrofa honen aldaera bat jaso zuen Azkuek, doinu eta guzti, Arnegin ika-

sirik; horretan ageri da Harisperen fama barreiatua zela Espainian ere. Azken bertsoan bere zaurietatik senda dadin opa dio.

Beraz kantu honetan Harisperen fama Zaragoza aldeko gertaerei loturik ageri da. Harispek Lannes-en agindupean Tuterako batailan parte hartu zuen (1808/11/23) eta gero Zaragozako 2. setioan (1808 azaro-abendua—1809 otsaila), 1809/02/21ean hiria frantsesen eskutan erori zen arte. Lannes Frantziara itzuli zelarik, Suchet-en Estatu Nagusiaren buru bilakatu zen Harispe; Zaragozatik hurbil den Mariako batailan, Harispe, granaderoen buruan erasoan ari zela, zauritua izan zen, baina garaitia handia irabazi zuten frantsesek (1809/06/15) eta Harispe dibisioko jeneral izendatua izan zen. Garaitia horri esker Blake espainiarrak ezin izan zuen Zaragoza hartu. Gertaera horiei buruz ari da, dirudienez, bertsolaria. Beraz, nahiz eta BnFko esku-idatziak kantua 1808koa dela esan, 1809koa dateke, Zabalak dioen moduan.

1.3. *Gerrari ihesi edo gogoz kontra joanikoen kantuak*

1.3a. Bonaparterekin soldadu joan nahi eza adierazten dute “España hortan ote laiteke” hasten diren bertsoek (Zabala 1991, I:11-14 ap. Riezu). Lau estrofa seiko handian: 10 (5+5) / 8A / 10 (5+5) / 8A / 10 (5+5) / 8A.

Baigorriko gazte andana baten nahia erakusten dute, Espainiara mutil edo morroi joatekoa, edo beste-la ezkontzekoa: “Bonaparten zerbitzurako / guk ez diagu gogorik.” (I), “soldadu joan / baino hainitez / hobe dugula ezkondu” (II), “nahiz ez izan hamabost urte / bera premu izan bedi, / emaztegaiak ukanen ditu / behar baditu hamabi” (III). Azken bertsoan, etxekoei agurra eta noiz itzuliko den jakineza adierazten du bertsolariak.

Napoleonen gudu-aldiren batekoa da, frantseseta baino lehenagokoa, baina ez jakin zuzen noizkoa. Muga aldeko herrietako gazte gehienek ez bide zuten gogo berorik agertu gerrara joateko, Konbentzioko gerran ere hala gertatu baitzen, *Peru Abarkako* Joanis baigorriarraren kantuan ageri denez (Mogel [jatorrizkoa, 1802 ing.], 1881:169-171).

1.3b. Bonaparterekin gerratik itzuliko ez direlako etsipena adierazten dute “Kantore berri pollitik” hasten direnek (Zabala 1991, I:83-85 ap. Donostia). Zazpi estrofa seiko berdinean, 8 silabakoan (8/8A/8/8A/8/8A).

Espainiara soldadu etorria den gizon gazte baten penak eta kexak kontatzen ditu, lehen pertsonan: miseria egunetan sortua, pobrea eta eskolarik gabea (I-IV). Frantziara ez dela itzuliko uste du, horregatik kexatzen da Napoleonez: “Bonapart da leku hautan / gizon bat aipatua, [*aipatia* behar luke] / aspaldian harek badu / beti soldado-galdia, / bizi gareno ez dugu / guk ikusiren Frantzia.” (VI). Azken bertsoan familiakoei adio egitean, kontsolatu nahi ditu: “gizon gazteak behar du / denboraz nonbeit ibili, / ibiltzen denak badaki / pena-plazeraren berri”. Bertso ongi moldatuak, ofizioa duen batenak; aita zuberotarra duela esaten digu bertsolariak. Frantseste garaikoak dirateke.

1.4. 1813-1814: Espainolak Frantzian. Frantses tropak erretiran, espainolak, ingelesak eta portugesak Frantzian sartzen dira, muga igarotzen dute 1813/09/02an eta frantsesekin borrokatzen: Arrangoitzen (1913/12/09), Orthezen (1914/02/27) eta Tolosan (1814/04/10). Frantsesteko azken borrokaldiak dira; Tolosakoaren ondoren Napoleonek bere agintaritzari uko egiten dio. Orain iparraldeko euskaldunek deabru gorria ikusiko dute, lehenago hegoaldekoek bezala.

98 1.4a. “Españolak Frantzian” (Zabala 1891, II:9-13, ap. *Herria* 1928, martxo-apirila, ap. Lafitte Artxiboa 401). Hamar bertso dira lau puntuko txikian: 13 (7+6)A / 13 (7+6)A / 13 (7+6)A / 13 (7+6)A.

Bertsogileak, lehen pertsonan kontaktuz, xedea adierazten du lehen bertsoan: elkar kontsolatzea (I). Ondotik, ihesa eta sufrimenduak: 1813an Lapurdin ihes egiteko ordena (II), hainbeste trosta egin zutela behar gabe (III), zorigaitzez denak joan zirela ihesi eta horregatik haiek utzitako ondasunak bestek iretsi (IV), jendearen partiada tristea bakoitza bere herrietatik, haurrak besoetan, negarrez (V), erretiran ziren soldadoek, berriz, jendeari bidean ebasten (VI), leku arrotzetan neguko gau hotzak kanpoan eman behar (VII), kaskoinak jende gogorak euskaldunentzat, hauen kontura bapo jan dutenak (VIII), azken beltzean “Frantziako armadaz gare penatuak, / eta Espainiakoaz finituak” (IX).

Azken bertsoan egileak bere izena ematen du: Martin Bidarteko. Bai eta bere kexen arrazoa: berari ere ondasunak kendu dizkiotela. Deskripzio hunkigarriak ageri dira, bertso ongi moldatuetan. 1813ko negukoak edo 1814ko lehen hilabeteetakoak dira, negu hartako gertaerak kontaktzen baitituzte. 1916an, “Inglesak Frantzian” izenburuarekin sei bertso argitara zituen Mendiagek *Zazpiak bat, eskualdun kantutak* liburuan (Santiago de Chile, ap. Zabala 1991, II:12).

1.4b. Ingeles soldaduak kasatzera dei egiten dute “Gizon hoiek nor dira...” hasten diren bertsoek (Zabala 1991, II:15-16 ap. BnF). Sei estrofa dira, lauko edo bi puntuko txikian (7/6A/7/6A), euskarri edo estribillo batekin.

Estribilloak haur eta gazteentzako kanta dela erakusten du: “Hots, haurrak, / har gure armak, / jo dezagun / pun, pun, pun, pun, / bisaia!, / jo dezagun / etsaia” (azken bi bertsolerroak Zabalak ez bezala jarri ditugu, gure ustez egokia den eran). Lehen estrofa gorritz beztitu gizoni (soldadu ingelesei) jendeak dien beldurra adierazten du (I), eta ondorengoek etsaia ihiztatzera, hartza balitz bezala, deitzen. Azken bietan osagai politiko-ideologikoak ukitzen dira: euskalduntasun sentimendua eta libertatearen ederra.

Bertsogilea irudizko eta esaldi-egiturazko paralelismoaz baliatzen da, baita antitesiaz eta *etsaia* hitzaren errepikapenaz (leit-motiv). Haur eta gazteei irakats eta erne jarraraztea dute xede. Zabalaren arabera egileak ikasia izan behar zuen, bertsoak landuak baitira teknikaz, burutapen eta sentimentuez; orobat, gure ustez, egituraz, erretorika baliabideez eta estrofa-moldez (besteak beste, estribilloa, bere errima parekatu eta gurutzatuekin: 3A/4A/4B/3C/4B/3C).

2. Frantseste bertsok: Hegoaldekoen ikuspegia

Hegoaldeko bertsoetan bereziko ditugu: borrokaldi edo gertaera jakinei buruzkoak, narratiboak (2.1); etsaien kontrakoak, aldez narratiboak eta aldez egilearen ideiak eta sentimentuak adierazten dituztenak (2.2); gerrillarien laudoriozkoak (2.3.); boluntarioen nahigabeak adierazten dituztenak, etab. (2.4); Bilboko Gabon-kantak (2.5); S. Inazioren irudiaren joan-etorriei buruzkoak (2.6).

2.1. Borrokaldi eta gertaera jakinak kontaktzen dituztenak narratiboak dira, gehienbat, eta kronika modukoak. Gehienak, frantsesei eginiko erasoak eta frantsesen gainbehera aldikoak dira, eta Euskal Herriko gertaera eta borrokaldi handiak kontaktzen dituzte: Bitoriako bataila, Jose Bonaparteren ihesa, Donostiaren erretzea eta Irungo S. Martzialeko bataila. Borrokaldi eta gertaera handietakook bertso-sail ugarikoak dira. Borrokaldi lokalago eta apalagoak kontaktzen dituztenen estrofa gutxiago heldu zaizkigu, edo bakarra, edo puskak.

2.1.1. Borrokaldi lokalago eta apalagoak kontatzen dituztenak

2.1.1a. Erronkarin 1809an izandako borrokaldi baten lekuko da “Ein ta berrogoitamar autx...” (Zabala 1991, I:51-53). Estrofa bakarrekoa (8/8A/8/8A). *Autx* frantsesen mespretxuzko izengoitia da Erronkarin. 150 soldadu frantses hil zituztela kontatzen du: “Ein ta berogoi tamar autx / erronkarietra xin zren / eta Yenyariko puntan / guziuak degollatu zren.”.

Gertaera hori 1809ko maiatzekoa da: maiatzaren 23an frantsesak Erronkariz jabetu ziren baina G. Krutxaga gerrilariak frantses patruila bat suntsitu, ondoren frantsesek Burgi erre eta ostu, eta Erronkariko mendietan gerrilariei amore emanarazi (geroago ere, 1814an, erretiran zirela, Isaba erre eta ostu). Zabalaren arabera, bertsoa gaztelerazko kantuaren itzulpena da; hala dirudi, izan ere: “Ciento cincuenta franceses / a Val-de-Roncal subieron, / y en las peñas de Yinyari / con sus armas perecieron.”.

2.1.1b. Bilbo inguruko gertaerak aipatzen ditu “Asi Zubibarrin da...” estrofa bakarrak (Zabala 1991, I:107-109 ap. Azkue, eskuizk.). Azkuek doinuarekin bildu zuen. Dantza-kopla (txikia) da, bihurkiarekin, bizkaieraz: “Asi Zubibarrin da / Boluetagiño / etzan lurrik agiri, /frantzes illa baino. / Olé, salada, / frantzes ila baino, / olé, morena, / Boluetagiño.”.

Gertaerak 1812ko abuztuaren 13 eta 14koak dira: G. Mendizabal, Diaz Porlier eta Renovales buruzagiek frantsesei zelata jarri Boluetan, Bilbora bidean, hara itzultzen ari baitziren frantsesak, eta atzera jo eragin, haietako franko hilez. Abuztuaren 31 arte frantsesak ezin izan ziren berriz Bilbon sartu.

2.1.2. Bitoriako batailakoak

2.1.2a. “Biba tropa españolak, / biba Bitoria” hasten direnak (Zabala 1991, I:123-130 ap. Azkue, eskuizk.). Lau estrofa, zortziko txikian, estribilloarekin (hau ere zortziko txikian, bi errimarekin): “Napoleonon anaia / errege botilla / traguak edateko / aura zan mutilla. / Ondoren dituela / Longa eta Mina / basoan galdu ei dau / bere espadina.”. Estribillo horren lehen zatia da tradizioz gogoratuena. Azkuek Ereñon (Bizkaia) bildu zituen, doinuarekin.

Kantuak egitura markatua du, eta estrofa bakoitzak bere edukia: lehenak “Biba tropa espainolak / Biba Bitoria / Andikan agertu jaku / gureztat argia. / Ain ekarren españolak / balore andia, / zatitu ta erreteko / frantzes guztia”. Bigarrenak garaitiaren balioa goratzen du, hildakoak eta preso hartuen zenbatekoa esajeratuz: “Lau milla prisioneru / amar milla illak, / lenengo entrada / Longaren mutillak”. Hirugarrenak frantsesek abandonatutako gauzen balioa azpimarratzen du (kotxe, galdi, artilleria). Laugarrenak buruzagiak izendatzen ditu eta haien gudarostearen indarra aipatzen: “Mina ta Pastorea / Longa irugarren, / Mugartegi jarri da / Bizkaian laugarren.”.

Bitoriako gudualdia 1813/06/13an gertatu zen: 8.000 izan ziren hildakoak eta zaurituak elkar joz gero, eta ez “4000 prisioneru, / amar milla illak” (II). Oso famatua izan zen. Ingelesek ere parte hartu zuten frantsesen kontra, Wellingtonen agintaritzapean. Jose Bonaparteren espadina, Napoleseko hiriak eman ziona zen. Bitoriako batailaren ondoren, Napoleonek Dresdetik bere anaia eta Sourdand mariskala beren karguetatik kendu zituen.

2.1.2b. Aipatu estrofa horiek aldaera ugari dituzte, eta, bestalde, beste kantu batzuetan txertatuta agertzen dira. Esaterako, “Milla sortzireun / da sortzigarrenian” hasten direnetan, J.K. Gerrak jaso eta J.

100 Kalzakortak argitaratuak (2005:24-25). Hauek haien neurri berekoak dira (7/6A/7/6A), luzeraz berdintsuak eta haien estrofa erdiak ere berdintsuak dituzte.

Baina beste osagai batzuk dauzkate, desberdinak: sarrera (“francesa española / etorri zanian. // Orduan traidoriac artu dute poza / Etzalaco etorrigo / ona ingelesa”), D. Gaspar Jauregiren aipamen laudoriozkoa (“Bi milla voluntarijueñ jabe egin ciñen”) eta batailaren data (“Bagillaco illaren / Ogueta batian / sembat frances Vitorijan / il da jauci ciran” (...)).

2.1.3. Bitoriako batailaren ondorioz, Jose Bonaparte erregearen hondamena, ihesa eta itzulerarik gabeko erretira kontatzen duten bertsoak.

2.1.3a. Halako batzuk, ezezagunak, argitaratzen ditugu hemen: “Milla zortzi eun eta ama-irur urte” (Lafitte Artxiboa, 401-005-66). Ik. 1. Eranskina. Sei bertso dira; doinurik ez da ageri Lafittek bildu kaie-rrean.

Lehen bertsoa F. Michelek eman zuen, gehiago zirela esanez (F. Michel, 1857; Zabala 1991, II:7). Bigarrena berria da, orain arte agertu gabea. Hirugarrena “Jose Bonaparte (1813)” bertsoetan (2.2.3b) txertaturik agertzen zaigunaren aldaera besterik ez da. Laugarrena, “Au da Buonaparteren” bertsoetan (2.2.1c) txertaturikako puska baten aldaera da. Bostgarrena, A. Mokoroak Beran bildutakoaren aldaera (Zabala 1991, I: 135, ap. Aitzol). Seigarrenaren azken bi bertso-lerroak, “Ara Buonaparteren” bertsoetan ageri dira (XI. bertsoa; ik. 2.2.1b). Beraz estrofa oso bat eta beste erdi bat baizik ez dira berriak, baina esan beharra dago kantu bat osatzen dutela, estrofen artean nolabaiteko koherentzia duena.

Bertso gehienak lau puntukoak dira (Iparraldeko izendatze eraren arabera), edo hori da behintzat ereduak (7+5A/7+5A/5A+5A/7+5A). Baina salbuespenak daude. Alde batetik, 4. eta 6. bertsoak bereziak dira: 4.a zortziko txikia da, eta 6.a lehen zatia ere bai, baina hirugarren bertso-lerroa 6+6+3 neurrikoa du. Hala ere, bai 4.a eta bai 6.a silaba kopuruz lau puntukoaren antzekoak izanik, hots, 13 silabakoak (salbu lau puntukoaren 3. bertso-lerroa), doinuari esker 13 silabara ekartzeko modukoak dira. Bestetik, eredu nagusia segitzen duten bertsoek ere ez dute hori beti betetzen, azken bertso-lerroan bigarren hemistikioan sei silaba baitute batzuetan, zortziko txikiaren eredura, bost izan beharrean. Neurkerari begiratuta, susma daiteke molde desberdin baina antzekoa duten bertsoak beste kantu edo sail batzuetatik erakarriak izan direla agian, eta egokituak edo josiak enborrezko lau bertsoei.

Aldaeren arteko azterketak erakusten du denboraren higadurak hitz eta zati batzuk aldatu, desitxuratu edo ulerkaitz samar bihurtu dituela. Adib. “Español’ere, nekatu gabe” (I, Lafitte Artx.401) baino egokiagoa da “española ere luzatu gabe” (Zabala 1991, II:7). Halaber “Españian galdu dut nire bizi” (III, Lafitte Artx. 401) baino egokiagoa “Bitoriyan (...)” (“Bitoriyan galdu du / orrek biziya”, Zabala 1991, I: 131). Baita “Cainoric ez duena errestaca flakoz (IV, Lafitte Artx. 401) baino egokiagoa da “karrorik ez (...)” (“karrorik eztaukala / arrastaka plakoz”, Zabala 1991, I:61). Honako bi aldaeretan zutabe gisa jokatzeko duen hitz batek eusten die bi aldaerei: “Gaiñerat eroiz gueroz Ponzio Pilatos, (...)” (Lafitte Artx. 401) eta “Gure errege gazte / Ponzio Pilatos” (Zabala ibid.). Zutabe-hitz hori Ponzio Pilatos da, Jose I. izendatzeko beste modu bat (?). Kopiazaileak ere alda ditzake hitz edo forma batzuk nahita edo gabe.

Gero, kontatzerakoan zein pertsona erabili (3. pertsona ala lehena), bertso bati eta beste ez datoz bat: hemen argitaraturiko 3. bertsoan 1. pertsonan kontatzen du Jose erregeak Bitoriako galera; beste bertsoan, 3.ean kontatua dago. Aldaketen ondorioz, estrofen ordena ere aldatua gerta liteke: gure bertsoe-

tan, kontaeraren haria eta aipatu ditugun neurkera berezitasunak kontuan hartuta, agian normalagoa zatekeen 4. bertsoa atzerago kokatuta egotea, azken aurrean; edo aurrerago, 3.ean.

Lehen bertsoak data (1813) eta egoera (paradoxikoa) adierazten ditu: espainolak, Frantziako enperadorearen hiriburura bidean. Bigarrenak, enperadorearen porrota Espainian: “Sei eun milla guizon antchetto [tch: tx] galduitu”. Hirugarren eta bosgarrenean Jose erregeak I. pertsonan kontatzen du bere hondamena: dirua, joiak, karroak eta kainoiak, bai eta bere kapa, eta gero Frantziara alde egin beharra. Laugarrenak frantsesen erretira kontatzen du, nola haietako asko arrastaka doazen. Seigarrenak erretiraren beste xehetasun batzuk kontatzen ditu: espainolek noiz eta nola daramatzaten aurrean frantsesak. Azken hiru bertsoen bukaerek adierazten dute itzulerarik gabeko erretira dela, eta kukurruku jotzen; azken bertso-lerroak iseka egiten die frantsesei: “Adios Franciaco tchikitatzaliac”. *Zikiratzaileak* kalifikatiboa jartzen zaie frantsesei beste kantu batean ere (2.2.1b). Jose errege ohia Donibane Lohitzunera heldu zen 1813ko ekainaren 29an.

Hizkuntza aldetik, nafarrerazko formak ageri dira, Iparraldekoekin nahaste (*egorri deraiiku*, II). Bai eta ohikoak ez diren aditz eta forma zenbait: *purtziertatzen du* ‘ziurtatzen du’ (?; *purtziertatu* ez dago hiztegietan bildua); *abreko*, *abrean* ‘aurreko’ ‘aurrean’ (forma berak agertzen dira ustez Robinen “Donostiar batzuen emigracioa (...)” poeman (Urkizu 1987:154, 157, 159). Irudi eta figura erretoriko landuak darabiltza egileak, Jose erregearen, frantsesen gudarostearen eta aberastasunen galera adierazteko: espainola Pariseko giltzekin, errege-kaparen galtzea (espadina galtzen du “Biba tropa espainolak / Biba Bitoria” hasten direnetan), hiperbolea (?; “Sei eun milla antchetto galduitu”, II), enumerazioa (zilarrerria, dirua, kotxerak, kainoneria) eta pertsonifikazioa edo antonomasia (Ponzio Pilatos). Narrazioa dramatismoarekin elkartzen du; dramatismoaren eragile da erregearen eta haren menpeko espainiarren arteko elkarrizketa, bai eta lehen eta bigarren pertsonaren erabilera. Baladen antza edo eragina badukete bertso hauek.

2.1.4. Donostiaren erretze, lapurreta eta basakeriak (1813-08/31) kontatzen dituztenak:

2.1.4a. J. Bizente Etxegarairen bertsoak (1773-1855): “Año de 1813. Sitio, asalto e incendio de la plaza de San Sebastian por las tropas aliadas angloportuguesas” (*Euskal-Erria*, 1913, 162. or.; 1887, X eta XI bertsoak gabe -elkartuen mozkorri buruzkoak-; Zabala 1991:145-164). Hamabi bertso zortziko txikian, doinuarekin.

Hasiera-bukaerek Donostiaren erretzearen ondoriozko nahigabeak aipatzen dituzte (I, XII). Ondoren, frantsesak joanda gero zein izan zen elkartuek ustekabeen Donostiar emandako pagua (II, III), nola hiria euskaldunek setiatu zuten hasieran (IV) baina Wellingtonek beste norabait igorri zituen (V) eta gero artilleriaz gogor eraso hiriarri (VI). 10.000 gizon omen ziren, zain zeudenak; Sta Klara hartu (VIII), hiriaz jabetu eta izugarrizko basakeriak egin zituzten: “ingeles-portugesak / arturik erriya, / biyak egin digute / zenbait pikardiya. / Biolatu eta ill, / sakiatu guztiya, / eta gero ondoren / erre Donostiya.” (IX). Ondoren, soldaduen mozkorraldia (X, XII). Basakeriei buruzko bertso hori (IX), bere aldaerekin, zabaldu egin bide zen (Zabala ibid. 165-166).

2.1.4b. Donostiaren erretzearen eta basakerien lekuko dira ere hainbat zortziko, batean euskaraz eta bestean erdaraz (Zabala 1991, I:155-159). Baita hiria nola hartu zuten adierazten duten puska bat edo beste (“Zurriola aldetik...”, Zabala ibid. 162-163)

102 Frantsesak Donostian 1808ko martxoaz geroztik, bost urtez egon ziren; lehenbizi *Artzaiaren* mutilak hurbildu omen ziren hiria libratzeko asmoz. Baina Wellingtonek Bidasoa aldera igorri zituen, gero elkar-tuek eraso Donostiari eta Sra Klara uhartea beretu (1813/08/27), handik egun batzuetara Donostiaren jabe egin zirenean hiria erre, emakumeak bortxatu, lapurretak eta hilketak egin zituzten.

2.1.4c. 1813ko abuztuaren 31ko basakeria haiei buruzko beste bertso batzuk argitaratu zituen *Euskal-Erria* aldizkariak 1911n (Zabala 1991, I:155-157). Gertatu eta handik gutxira onduak omen, Manuel Sagastik jarritako doinuak, euskara eta erdara nahaste. Honela hasten dira: “Entraban en las casas / batian zazpi, zortzi, / la primera maniobra / baioneta erakutsi; / pedían el dinero, / bestela biziya utzi, /...”. Hiru bertsoak dira, zortziko txikiaren eredutsukoak, ez guztiz zehatzak neurkeraz. Zabalak sail honetako beste bat eta doinua aurkitu ditu (1991, I:157-159).

2.1.4d. Azkuek beste bertso bat bildu zuen, zortziko txikian, doinuarekin: “Zurriola aldetik / autsi zuten brexa,” hasten dena (1924, 688.a; Zabala 1991, I: 161-163). Ingelesak Donostia nola hartu zuten kontatzen du.

Geroagokoak dira (XIX mende bukaerakoak edo mendeurrenekoak) beste bertso asko, bertso-jartzaile edo bertsolarienak. Beranduagoko hauen artean, prosazkoak ere badira.

2.1.5. Irungo San Martzialeko bataila ospatzen dutenak:

2.1.5a. “Donostiyako Gazteriyak amodio onez Irungo erriyari moldatu diyozkan kantak” (Zabala 1991, II:67-72). 10 bertso, zortziko txikian, neurkera bereko euskarri edo estribilloarekin. Inprenta izenik gabeko bertso-paper batean argitaratuak izan ziren, gero J. I. Aranak bilduak. Estribilloa Iruni goraka ari zaio: “Biba Irun ta biba, / biba iruntarrak” / beti esan bihar du / española danak;”. 1817ko data dute eta egilea, agian, J. B. Etxegarai da (Zabala 1987:102).

Bertsoek S. Martzialeko bataila kontatzen dute (I,-III); ondoren, Fernando erregeak Iruni emandako tituluak (“ondo mereziyena eta ekargiña”, gazt. *muy Beneméríta y Generosa*) eta Donostiari ordena S. Martzial egunez sua eta festa egiteko (IV-VI); gero, Donostiako gazteen asmoa festa onak antolatzeke, zezenketa behar bezalakoei buruzko xehetasunekin (VII-IX), eta azkenik gazteon agurra (X).

Espainolak, Freyre jenerala buru, Irun hartu zuten (1813/06/30), eta Soult-en agindupeko frantsesak Bidasoaz beste aldera bialdu. Abuztuaren 31an, ingelesak Donostia hartu eta kiskaldu zutelarik, frantsek Donostiara itzultzeko ahaleginean Bidasoa igaro eta eraso zieten, baina jipoituak izan eta erretiratu behar. Handik lau urtera errege Fernandok Iruni bertsoetan aipatu tituluak eman.

2.2. Etsaien kontrako bertsoak, aldez narratiboak eta aldez egilearen ideiak eta sentimentuak adierazten dituztenak: gerrateko aldi desberdinetakoak dira; gehienak Napoleon, Jose Bonaparte, frantsesen eta Godoyren kontrakoak, eta batzuk, Fernando VII.aren aldekoak. Gertaerak kronologia aldetik kokatzen saiatuko gara azpimultzo bakoitzean.

2.2.1. Napoleonen kontrakoak

2.2.1a. Napoleonen aurkakoak eta Fernando VII.aren aldekoak dira “Gure errege maitia” hasten direnak (Zabala 1991, I: 75-78 ap. J. I. Arana). Lau bertso zortziko txikian, bi errimarekin (7/6A/7/6A/7/6B/7/6B). Lehena eta azkena, Napoleonen kontra; erdikoak, *biba* eta *biba*, Fernando erregearen, bere familiaren eta kortearen, espainolen eta herritarren alde oihuka ari dira.

Lehen estrofa Napoleonen asmo maltzurak kontatzen ditu: Espainiako erregea bere familiarekin Frantziara eraman eta “pikardiaz arturik / gure fortalezak, / España guztia / nai zuben beretzat” (I). Bigarrena andreei zuzendua da, kanta dezaten: “Biba gure senartxo / anai ta amantiak! / Biba gure espagnol / ta erritar maitiak!” (II). Azken estrofa biak, bata “Biba gure Fernando / gogozko erregia!” (III) eta bestea “Ill bedi Bonaparte / gaizto zital ura / zeren munduban eztan / iñor aren gura / Lenbailen infernuban / sartu dedilla, / (...)” (IV).

Beraz errege, bere familia eta gortearekiko, eta elkarrekiko atxikimenduzkoak dira. Frantsesek pikardiaz hartu zituzten gaztelu eta zitadela garrantzitsuak (Iruñekoa, 1808/02/16an, eta Bartzelonakoa 02/29an), artean gerra hasi gabe zela. Gerra hasierakoak dirudite.

Baina, Napoleonen aurkakoetan, heldu zaizkigun gehienak, agian, frantsesen gainbehera aldikoak dira. Honako hauek:

2.2.1b “Ara Buonaparteren” hasieradunak (Zabala 1991, I: 137-144 ap. J. I. Arana). 14 bertso zortziko txikian.

Bertsogileak lehen bost bertsoetan Bonaparteren plan eta egin maltzurak kontatzen eta gaitzesten ditu, ondorioak azalduz: “Espainiako tropak / hartu beregana (I), erregearen familiakoak bortxaz eraman (II), Fernando VII.a ere engainuz gortetik jalgiazi (III), erregearen joanak etsipena ekarri (IV, V). Ondorengo hiruretan Bonaparte erabat gaitzesten du jokabide politikoaz, eta erlijioari buruzkoaz, haren lagunak ez zirelako irmoak fede katolikoaren alde (VI), hari obeditzera ukatuz (VIII). Zazpigarrenean, apostrofaturaz, dio: “Zu zera Frantziako / enperadorea / eta mundu guztiko / endredadorea / kristandade galtzalle, / billau, traidorea / Antekristua baño / batere ez ohea” (VII).

Ondoko bost bertsoetan frantsesen gainbehera adierazten du: Valentzian sartzean arnasa hartu zuten eta Gipuzkoan oilartu (IX) baina Galizian erretiratzean “lautatikan parte bat / sanuak etzian” (X); gizonak armaz eta andreek erreguka, Espainiatik alde egin behar izan dute Frantziako zikiratzaileek (XI); Lannes Luziferrekin batera ari izan da gerran baina Jainkoa gurekin frantsesei nagusitzeko (XII). Bitoriako borrokaldian frantsesek artilleria, bagaje eta diru kopuru handia galdu dute (XIII). Azken bertsoan Jose erregeaz iseka egiten du: “Basoz abiatu al da / Jose erregia? / Au etzat iduritzen / bedorren bidia; alojatzeko emana / etzuan beria / ark ere ostu zuan / Beran maindiria” (XIV).

Zabalak azaldu ditu bertsoetan ageri diren aipamen edo xehetasun gehienak: nola Napoleonek beste herrietakoak ekartzen zituen eta hemengoak bestetara eramaten; nola Galizian sei hilabete borrokan egon ziren, 1809ko urtarrilean hasi eta Ponte Sanpaion garaituak izan ondoan (1809/06/07-09) uztailean erretiratu ziren arte; nola Jean Lannes mariskala (1769-1809) Tuteran eta Zaragozan garaitzaile izan zen (ik. 1.2.2a), eta nola eskapatu zen Jose Bonaparte. Valentzian sartzea, ordea, ez zen 1811/02/09an gertatu, Zabalak dioenez, 1812/01/09an baizik. Bere erreinuko hiri nagusi egin zuen Jose Bonapartek, Madriletik alde eta.

Beste zerzelada batzuk ere argitzea komeni da. Adib., 6. estrofan esaten da: “Buonapartek bazuben / zenbait adiskide, / zer moduz gobernatu / erakutsi die; / fediazen fabore / etziranak firme / (...)”. Hori esaten du Napoleonek berak ekarri zituelako zenbait lege, erlijioa ukitzen zutenak (komentuen murriztea, haien ondasunen kentzea etab.), gero Jose Bonapartek ere segida eman baitzieten. Azken bertsoan Jose I.az esaten dena, ordea, Beran maindirea ostu zuela, ilun samar dago (ihesi joan behar izan zuela arrapaladan, Wellingtonen tropak hurbiltzean?, Espainia larrutu zuela?). Bertso hauek Bitoriako borrokaldia

104 diaren ondorengoak, 1813ko uda hasierakoak agian; Wellingtonen soldaduak Beran egon ziren, abuztu hasieratik azaro arte. Egilea gipuzkoarra da, katolikoa eta seguruenik absolutista, eta bertsolaria edo bertsogintza ezagutzen zuena.

Kantu hau osoa edo osoenetakoa da. Lehen eta azken estrofa -aldaera batzuekin- ageri dira ere Bonaparte eta bere anaiari buruzko beste kantu-puska batzuetan: lehen estrofa, “Au da Buonaparteren” hasiera duten bertsoetan; azkena, “Jose Bonaparte (1813)” izenekoan. Estrofa horiek behintzat tradizioz zabaldu zirelako seinale da.

2.2.1c “Au da Buonaparteren” horretan bertso bi heldu zaizkigu, zortziko txikian (Azkue 1924, 613.a; Zabala 1991, I:55-61). Lehenbizikoan “Espainiako tropa / nai ezik darama” dio, Danimarka eta Jutlandiara eramanak izan baitziren (ik. 2.2.4a); eta bigarrenak Bonaparteren dibortzioa eta berrezkontza aipatzen ditu, gaitzetsiz: “Buonapartek utzi du / lengo emaztia, / zarra enpleatuta / artu du gaztia; / (...) / katolikoek gauzak / horrela ezta”.

2.2.1d. Espainiako gerra bukatu ondorengo da “Traidore Bonaparte...” (Zabala 1991, I: 133-135, ap. Aitzol). Haren beste bertso bat da “Bonaparte brigante” hasten dena (Zabala ibid. 134-135 ap. M. Lekuona). Bi horietan Bonapartek Espainian nolako fama utzi zuen ageri da: traidore, pikaro, suntsitzaile eta Espainia guztiaren desondragarria. Bata eta bestea bertso bakarrekoak direnez, eta estrofa molde desberdinekoak (lehenbizikoak beste puska bereiz bat txertaturik baitu), puskatzat hartuko ditugu eta ez kantu bereiztat.

2.2.1e. Hemen argitaratzen dugu “Frances emperadore Señor Bonaparte...” Ik. 2. Eranskina. Estrofa bakarra, zortziko txikian edo lau puntuko txikian (7/6A/7/6A/7/6A/7/6A). Sail luzeagoren baten puska izan daiteke. Bertsogilea Bonaparteri mintzatzen zaio, Espainian fama txarra utzi duela eta betiko alde egin dezan nahia adieraziz. Bonaparteren gainbehera aldikoa da (1813? 1814?). Hegoaldeko batek egina dirudi.

2.2.2. Frantsesen kontrakoak:

2.2.2a. “Nik ez dut inorentzat...” (Zabala 1991, I:71-74, ap. Azkue 1924, 666.a). Hiru bertso zortziko txikian. Lehenak frantsesen mendekoen bortxazko obedientzia eta esperantza adierazten du: “Frantsesaren menea / umil gaude emen. / ... / baina ezta gero / zer etorriko den.” (I). Bigarrenak etsaiaren kopuru izugarria eta erlijiozko eta jokoerazko txatxarkeria aipatzen ditu, espainolen arrakasta militarra balioesteko: “Españian sartu da millo bat gizona, / billatzen ezta errez alako persona: / geiena erejea, guzia ladrona, / berrogei milla ezta bizirik egona.” (II). “Gure errege zarra / desbenturatua, / gaizoak falta zuen / entendimentua. / Erregiñagatikan Baionan autua, / baiñan ezta izango arekin tratua.” (III).

Bertsogilearen kalifikatiboak erabatekoak eta borobilak dira, gerra egoeran ohikoak. Bestalde, erlijio katolikoaren ikuspegi estutik begiratuak. Jakina da, adibidez, elizak ere ez zirela errespetatzen, edo masoien logiak erruz sartu zirela Jose I. arekin. Hirugarren bertsoan bertsogileak *gaizotzat* hartzen du Karlos IV, eta esaten du Baionako abdikazioen (1808/05/05) errua haren emazte Maria Luisa erreginak izan duela baina erregeak ez duela Napoleonekin traturik izango. Hala ulertzen dugu guk, Azkueren itzulpena ez baita oso argia, gure ustez: “De parte de la reina hubo conversación en Bayona, pero no tendrá tratos con él”. Lehen bertsoa okupazioa hasi zen denborakoa izan daiteke, beste biak gerra bukaerakoak (Leizaola 1981:113).

Bertso hauek garbi erakusten dute bertsogilearen eta orduko euskaldun askoren ikuspegia: frantsesak, heretikoak; erregeek errurik ez Napoleonekiko tratuan, Maria Luisa erreginak bai, etab. Izatez, Napoleonek Baionan bildutako errege espainiarrek lotsagarriki saldu zuten Espainia, Godoyk zenbait urte lehenago Fontainebleu-n bezainbat.

2.2.2b. Frantsesen gainbehera adierazten duen beste kantu edo kantu-zati batzuk ere badira, estrofa bakarrekoak, eta ez borrokaldi jakinei lotuak: “Aurrenetikan bazuten...” (Zabala 1991, I:119-120 ap. Azkue, eskuizk.). Zortziko txikian, doinuarekin. Frantsesak hiltzen ari dituztela esaten du: “Prebenitu zanean / española pronto, / il dute zenbait frantzes / buru andi tonto”. Antzekoa da “Frantziako atsoak...” (Zabala 1991, I: 121-122), tonu ironikoan frantses andreei zuzentzen zaiena.

2.2.3. Jose Bonaparteren kontrakoak. Jakina denez, Karlos IV.ak eta Fernando VII.ak beren erregetzari uko egin ondoan Napoleonen alde, honek bere anaia Jose izendatu zuen Espainiako errege (1808/07/07). Errege berriak, Jose I.a izena hartu zuenak, Baionako Estatuto edo Konstituzioan –Espainian lehenaoinarritutako programa erreformazalea bultzatu zuen, *frantsestauak* (afrancesados) zirelakoen laguntzaz. Frantsestu horiek Espainia atzerakuntzatik askatu nahi zuten baina jendeak *traidoreak* deitu zituen, euskarazko bertsoetan ere ageri denez; haien artean aipagarri dira Mariano Luis Urkijo bilbotarra eta Zamakola historigile bizkaitarra, euskal kulturarekin zerikusi duten intelektualak aipatzearen. Beraz Jose I.ak Estatu liberal baten bidean urratsak egin zituen. Nahiz Baionako Konstituzioak zioen erlijio katolikoa hartzen zela “erregearen eta espainiar nazioaren erlijiotzat, eta besterik ez da baimentzen”, elizgizonak etsai gogor izan zituen. Frantsesen okupazioagatik, Jose I.a ez zen gehienen gogoko izan. *Pepe Botella* eta *Pepe Plazuelas* esaten zioten gazteleraz, edatea gogoko zuelako edo jaiak bultzatu zituelako; euskarazko bertsoetan, *errege Botilla*, eta, behin gutxienez, *Caldero*.

2.2.3a. “Luzaideko karrika” hasieradunak (Zabala 1991, I: 39-41 ap. Satrustegi) hiru bertsok osatuak dira, eta zortziko txikian moldatuak. Lehen biak aski ulergaitzak dira; ez dakigu zer lotura duten hirugarrenarekin. Azken honek Jose Bonaparteren nahiak maiseatzen ditu, espainiar gehienen sentimentuak adieraziz: “Jose *Caldero* jin da / Napoleongua, / errege diote bainan / eztakigu nungua; España guzitik / bota du mandua / haren eskuko dela / gure erreinua”.

Caldero ezizena –ez oso ohikoa– agian infernuko suen irudia buru-begietaratzeko izango zen. *Napoleongua* hitz-jokoa da, Napoleon eta Napoles hitzen elkartzetik sortua, hango errege izan baitzen, bere anaiak izendatuta, Espainiako baino lehen (1806-1808). 1808ko uda ingurukoak dira, Jose Bonaparte Espainian sartu zen garaikoak (1808/07/09, Madrilen 07/20an). Egilea Bordel luzaidarra denez ez da ziurra, 1808an 16 urte baino ez baitzituen izango.

2.2.3b. Bitoriako batailaren ondokoak dira “Jose Bonaparte (1813)” izenekoak osatzen duten puskak (Zabala 1991, I:131-132). Puska horietako bi nagusienak beste hainbat kantutan ere ageri dira, hain zuzen “Ara Buonaparteren” eta “Milla zortzi eun eta ama-irur urte” izenburukoetan (ik. 2.2.1b eta 2.1.3a). Puskok neurkeraz desberdinak dira, gainera. Batasunik ez dutenez, kantu beregaina baino gehiago pusken bilduma da.

2.2.4. Godoyren kontrakoak (beste osagai batzuk ere eduki ditzaketenak).

2.2.4a. “Gorogi paltsuaren” hasten diren bertsoak (Azkue 1924, 633.a; Zabala 1991, I: 63-69). Godoy (*Gorogi*) lehen ministroaren jokaera gaitzesten dute. Hiru bertso dira zortziko txikian, bizkai-euskeran.

106 Bertsoak Godoyri egosten dio Espainiako soldadoak Europa iparraldera eraman eta frantsesak Espainiara ekarri izanaren erantzukizuna (I). Bigarren bertsoa ulerkaitz samarra da: "Balentziako suan / ginaden atzera, / Artzaia denbora artan lo izan artera / Ogeta bi jeneral / joiazan galtzera / Zergatik etorri etzara / arek libratzera?" (II). Valentziako borrokaldira, 22 jeneral galdu hurren eta berandu iritsi izana (?) deitoratzen duela dirudi. Azken bertsoak 500 boluntario Lekeition sartu zirela kontatzen du, eta Mina, Longa, Antsoategi eta Campillos gerrillariak goraiapatuz bukatzen da. Hiru bertsoen arteko lotura ez dugu garbi ikusten, ez behintzat lehen eta bigarrenaren artean.

Bertsogileak *paltsua* deitzen dio Godoyri Espainiako soldaduak Nortera bialtzeagatik eta frantsesak Madrilerako bidean jartzeagatik. M. Godoy (1767-1851) Karlos IV.aren lehen ministro guztiz boteretsua izan zen eta Napoleonen aliatua. Godoyk Napoleonekin sinatu zuen akordioa, espainiar soldaduak Danimarkara daniarrei laguntzera bidaltzekoa; akordio hori Napoleonen gudarosteen iparreko alde hori babesteko asmoz eginga izan zen, Ingalaterra eta Suediaren arteko koalizioaren kontra. Romanako markearen buruzagitzapeko soldaduok Euskal Herritik atera ziren. Baina maiatzaren 2ko berriak jakinik, ingelesekin elkartuta, itzuli egin ziren penintsulara frantsesen kontra borrokatzeko (dena esan behar bada, Romanaren ordezkorekin, Kindelanen traizioagatik, 5000tik gora espainiar preso hartu zituzten frantsesek).

Bestalde, Fontainebleauko tratatuaren arabera (1807) Espainiak bidea libre utzi behar zion Napoleoni Portugal inbaditu ahal izateko, eta tratatu hori ere Godoyk sinatu zuen. Fernando printzearen aldekoek hotsa zabaldu zuten, Godoyk, printzeari erregetza eragozteko, Espainia Napoleoni saldu ziolako; ondorioz Godoyren kontrako matxinada gertatu zen (Aranjuezeko matxinada, 1808/03/17). Dena dela, Godoy aurrerazalea izan zen, zentsura kendu eta Inkisizioari eragozpenak jarri zizkion, juduen itzulera baimendu eta medikuntza eta hainbat gizarte arlotan hobekuntza ekarri zuen. Baina nobleen, elizgizonen eta herriko jende askoren etsaigoa izan zuen.

Bigarren bertsoan uler genezake bertsogilea *Artzaia* (Gaspar Jauregi) gerrillariari zuzentzen zaiola (?) Valentziako borrokaldira ez iristeagatik, eta 22 jeneral libratzera etorri ez zelako. Hain zuzen Suchet mariskalak Valentzia hartu zuen 1812/01/09an, Blakeren gudaroste osoa preso hartuz, 23 jeneral barne. Hura izan zen espainolen derrotarik garrantzitsuenetakoa. *Artzaia*-ri zuzentze modu hori erretorikoa dateke, gerrillariaren balioa aitortzeko modu bat, alegia; nekez joan zitekeen *Artzaia* Valentziara, aldi hartan Gipuzkoan ari baitzen borrokan. Leizaolak beste interpretazio bat egiten du: bertsolaria Palentziako borrokaldiaz ari dela dio (1808ko ekaina) eta Azkueren testua aldatzen du, adib. "gure bi jeneralak" jarriz "ogeta bi jeneral"-en ordeztu (Leizaola 1981). Ez dugu uste zuzen dagoenik. Hirugarren bertsoa Lekeition sartzea, uste dugu *Artzaiaren* Lekeition sartzea dela, 1812/06/20an gertatua, setioaren ondoren hiria hartu baitzuten 400 preso eginez.

2.3. Euskal Herriko gerrillarien laudoriozkoak. Orain arte eta geroago ere hainbat aldiz agertu zaizkigu Mina nafarraren, Jauregi eta Mendizabal gipuzkoarren, Longa eta beste bizkaitar batzuen goresmenak. Euskaraz agian Jauregi *Artzaia*-renak dira ugarietak.

2.3a. Halako bat da "Don Gaspar de Jauregi..." (Zabala 1991, I: 105-106 ap. Azkue eskuizk.). Bi bertso lau txikian (7/6A/7/6A), gaztelarazko estribilloarekin (6/5A/7/5A). Gipuzkeraz ondua da. Jauregik bere jendea ondo gobernatzen duela dio lehen bertsoak; bigarrenak, dirudienez, galai kontu bat aipatzen du. Dantza-koplen itxura dute biek. *Artzaia* (1791-1844) Gipuzkoako gerrillari buruzagia eta gero jeneral liberala izan zen.

2.4. Boluntarioen nahigabeak eta beste:

2.4a. “Amak semiari esaten dio...” (Zabala 1991, I:101-104 ap. M. Lekuona). Bederatzi estrofa, seikoan edo hiru puntuko handian (10 (5+5)/8A/10(5+5)/8A/10(5+5)/8A).

Bertsogileak boluntarioen bizimodu latza kontatzen du, lagunei edo familiakoei mintzatuko balitz bezala, lehen pertsonan 3. bertsoetik aurrera (lehen bietan 3. pertsona eta elkarrizketa erabiltzen du). Hiru ataletan banatuak daude bertsoak: etxekoez despeditzea (I-III), gerrako ibilerak (IV-VI), kontalariaren nahigabeak, arriskuak eta arrazio eskasa (VII-IX). Azken atal hau autobiografikoa da (?) edo bestela autobiografikoa delako itxurak egiten ditu bertsolariak, eta baladen kutsua du: hiru balazok ozta-ozta ukitzen dute gure boluntarioa, bizimodu errukarria du baina Jainkoak badaki, eta gainera egunen batez itzuliko da: “Nire lagunak, ez ikaratu / ausentu onetan geiegi, / iru nagusi baditugu ta / segi daiegun berari: / bata da Mina, bestea Longa, / biba Don Gaspar Jauregi!”.

2.4b. Presoen kexak agertzen dira “Atzerritarren mende...”n (Zabala 1991, I:80-82). Bi bertso, osoak, eta beste biren puskak, zortziko txikian, doinuarekin. Lehen pertsonan kontatzen da nola ari diren bortxazko lanetan, “zakur-jornalean”, gauean arkakuso eta tximutxek loa galarazirik. Gipuzkoan bilduak, ez dakigu frantsesen mende egoniko preso batek eginak ote diren ala bertsolari batek; kanta hauek A. Zabalar eman zizkionaren arabera, “frantzeseko kantak esaten zitzairen, eta Pastor Izuelarenak zirala esanaz kantatzen ziran” (ibid.).

2.5. Bilboko Gabon-kantak (1813, 1814). Gabon-kantak, genero eta ideologia jakinekoak, tradiziozkoak ziren Bilbon: Done Jakue eta San Fraisku elizetan kantatuak izaten ziren urtero Eguberriz, eta bertso-paper moduan zabalduak. Egileen artean J. A. Mogel eta Fr. P. Astarloa elizgizonak aipagarri dira, eta, sekularren artean, P. Ulibarri eta Bizenta Mogel; pentsamoldez, katolikoak eta absolutismoaren aldekoak edo liberalismoaren kontrakoak.

2.5a. Hemen argitaratzen ditugu Bilboko 1813ko gabon-kantak, Done Jakuekoak, ezezagunak baitira eta harrezkero argitaratu gabeak. Hona izenburua: *Gavoneco cantac / cantauco dirianac otsandico / mezan / Jaungoicoen Semien Jaiotzaco / egunetan: gurtu edo adoracenda / prilizarreco elexa Santiagocuan / cein dan Bilboco uri-linarren* (sic) *Vizcaico / Jaunerendean. / Iminiric otsanquidan Don Pedro Estorqui maisuba ostabatza-coa gaiti. 1813 urtean. Aita Donostiak bildu zituen baina ez berrargitaratu. Ik. 3. Eranskina.*

Fr. Pedro Astarloa frantziskotarrarenak dira, ustez; Arejitak Bilboko gabon-kantei buruzko lanean aipatzen ditu eta argitasun zenbait ematen (Arejita 2002:294-296, 312). Hiru billantziko dira, bakoitza bere sarrera, euskarri edo estribillo eta zortzikoekin. Guztira, 31 bertso. Bizkaieraz onduak daude, aldi hartako Bilboko gabon kantetan ohi zenez.

Egileak poza adierazten du, bizkaitarrak frantsesetatik libratu direlako (frantsesak 1813ko ekainaren 15ean irten ziren Bilbotik, Bitoriako borrokaldiaren ondoren), zeren bost-sei urtean “Vizcaico erri etan / Egon gara illic, / Minez beteric / Ao ichi etan” (2. bill., 1). Baita “Zeruko Errege “Datorrelaco / Gueure Fernando / Bere lecuban / Iminten” (1. bill., Pozgarriya); halaber Espainiak, Portugalek eta ingelesek Napoleonen jendea zatitu dutelako. Napoleon omen da okerrena: “Okerragorik ez dala jaio / zein da Napoleon”, gazteak gerrara eramaten dituelako (2. bill., 2, 3). Bizkaian askok ez omen zuten uste frantsesek gerra galduko zutela (1. bill., 5).

Bertsogileak erronka jotzen dio Napoleoni, ohikoa denez Napoleonen gainbeherako bertsoetan: “Erdi oquerra / Bazara prestu, / Vizcaico lurrera; / Mutil gazteac, / Zure beguira / Daozanac arcera.” (2. bill.,

108 4). Jesusen ordezkotzat harrarazi nahi ditu buruzagi militar eta agintari zenbait, haien goraiamenak eginez: Mendizabal (“Guizon errusuba [errutsua]; / Francesen casta / Oquer guztiei / Quenzeco lepua” (2. bill., 5); Mina, hainbat frantses Pariseraino haizatu (eta “Onec quendubac / Corso oquerrari”, hau da, hil) dituen; eta, batez ere, “Longa guria”, “Orduñaco achan /.../ Frances coldarrac / Achen artian / Arrica goituric;” (2. bill., 7). Ordea, ez du aipatzen Jauregi *Artzaia*; ez bide zuketen elizgizonek hain gogoko.

Bestalde, frantsesteondoko errepresioa (eufemismoz aipatua) txalotzen du: “Vizi bai Jaunac / Aguintariac / Zucenceco oquerrac / Frances onduan / Donga guztiei / Austeco vizcarrac;” (2. bill., 8). Eta frantsek itota utzi duten ekonomia berriz suspertuko delako esperantza agertzen du (1. bill., 7, 8).

Gabon kanta hauek elizgizon baten ikuspegia erakusten dute. Napoleonen gainbeherarekin errege absolutisten garaia dator: Espainian Fernando VII.arena eta Frantzian Luis XVIII.arena. Bertso hauetan ongi etorri egiten zaio aldi berri horri. Longa jeneral bizkaitarraren eta Orduñako atxetako borrokaldieren aipamena uste izatekoak ziren. Hori bera kontatzen du egileak, prosaz, *Urteco Domecaren* 2. liburukian (1818), izan ere Longa ordainduko zituen liburuaren gastuak.

2.5b. *Gauoneco cantac / cantauco dirianac otsandico / mesan / Jaincoen Semien / jaiotzeco egunetan. / Santiagoco Eleiza lenastan / cein dan Bilboco uriyen / Vizcaico Jabedean. / Iminiric otsanquidan Don Pedro Estorqui Maisu otsanquidaria gaitic 1814. Garren urtian.* Berrargitaratuak (Zabala 1991, II: 33-54).

Hamalau bertso guztira, sarrera, zortziko eta guzti. J. P. Ulibarri (1775-1847) Abandoko errementariarenak dira, eta, egileagan ohikoa denez, euskararen ardura erakusten dute: “Zerren ez padaquigu / Euzcaraz berbeiten / ¿Norc iguerrico gaitu / Vizcaitarrac garien?”. Gobernuak lagundu behar lioke euskarari: “Ezpadai Erondiac [gobernuak] / Cerbait letartatu [g. Providenciar] / Vizcayen Euzqueria / Laster galducogu: / Beragaz usu onac / Desaguertuco-ire,”. Beraz Ulibarrik uste zuen euskararen galtzeak ohitura onak galtzea ekarriko zuela.

Espainia erresuma elkartuekin batera gudukatu dela-eta, bibaka ari zaio Fernando “geure errege ona”ri: “Bici bedi España / Balleratuquin, [elkartuekin] / Gudatu daude laco / Gueyagoan ezin: / Bici dila Ferrando / Gueure Erregue ona,”. Absolutistentzat Fernando VII.a errege “ona”, “desiratua” zen (“El Deseado” deitzen zioten), Frantzian Luis XVIII.a bezala.

2.5c. 1814an Abandoko San Bizente elizan kantatzekoak ziren kanta batzuen aipamena egingo dugu hemen, berez gabon-kantak ez diren arren, haien antzekoak direlako. Urte hartako maiatzaren 30ean kantatzekoak ziren, ustez, egun berezi hartan lau jai egokitu baitziren: Maiatzeko Bazko bigarrena, Ama Birjinaren Kontzepzio eguna, S. Fernando eguna eta Fernando VII.aren etorreragatik esker-emate eguna. Jai horien guztien omenezko bertsoak dira. Zavalak berrargitaratu ditu (1991, II:27-32), ortografia modernoan. Hona izenburua:

San Bizente Abandokoaren elexan / kantaduko dirian kantak. // Maiatz Pazkuako bigarren egunian, zeinetan jausten dan San Fernandoren eguna bere, eta egiten jakan piestia Ama Birjiniaren sorrera edo Konzepzinoiari eta eskerrak emoten jakazan Jaunari gure errege Fernandoren etorreria gaitik. [1814].

Hamaika estrofa dira Bizkaiko zortzikoan (7/6A/7/6A/7/6B/7/6B). Bertsogileak poza adierazten du eta eskerrak ematen Jainkoari “gure errege Fernandoren etorreria gaitik”. “Eukan frantzes zitalak / Fernando guria / Gugandik txito urrin, / Au zan esturia! / Zan gure gurarija / bera ikustia, / (...)” (V).

Gainera, Inkisizioa berriz ezartzea eskatzen du: “Iñok Elexien kontra / ezer esaten dau? / Ez eijozu parkatu / barriketa zital au. / Garbirik jaon daizun / Zure erlijinoia, / Irme sendatu eizu / Inkisizinoia.” (X).

Halaxe gertatu zen, Fernando VII.ak Inkisizioa berrezarri zuen bi hilabete geroago (1814/07/21). Jose I.ak kendua zuen (1808/12/04), lurralde batzuetako Juntek berriz ezarria eta Kadizko Gorteek berriz kendua (1813/02/22).

Nor ote zen bertsoen egilea? “Ez al da Mogeldarren bat izango?” galdetzen du A. Zavalak. Hizkera eta neurkera aintzat hartuta, Bizenta Mogel izan daitekeela uste dugu, Fr. P. Astarloa baino ziurrago behintzat. Hala balitz, Bizentaren kantu-bildumari honako hau ere erantsi beharko litzaioke.

2.5d. J. Bilbaoren *Eusko Bibliographian* Bilboko S. Frantziskoko beste batzuk ageri dira: *Gaboneco otsal-diac cantatuco dirianac doandico mesan Jaungoicoen semien jayotzaco egunetan gurtu edo adoratzenda Albiyaco San Fraiscuco comentu lenastan Bilboz aurr. Ipiñiric otsanquidan f. Antoniño Zabalac ... urte 1814 garrenian*. Bilbao: F.C.P. Prieto, 1814. Guk ez ditugu ezagutzen.

2.6a. “San Inazio Loiolakoaren alabantzak” (Zabala 1991, II:39-60). Bertso paper argitaratuak dira (1816 edo 1828an, eskuzko oharren arabera). Bertso-sail luzea, 27 bertso hamarreko txikian. S. Inazioaren irudi baliotsu baten joan-etorriak kontatzen dituzte, frantsesen ihesi, Konbentzio gerran hasi eta frantsesetako azken urteetaraino. Agian Txabalategi bertsolariarenak (1769-)

3. Napoleonen eroraldikoak, Iparraldekoak

1814-1815eko gertakari nahasien (ik. hitzaurrean) denborakoak dira hurrengo hiru kantuek. Hirurak Napoleonen eta haren aldekoen kontrakoak dira; bigarrena eta hirugarrena, erregearen aldekoak eta are laudoriozkoak. Ondokoak, laugarrenak bestelako gaia darabil, gerrateen ondoko miseria; geroxeagokoa da, 1821etik aitzinakoa. Lehenaren egilea poeta ezagun bat da, Salbat Monho; azkenarena, bertsolari bat, Joanes Etxeto, “Katxo” Hazparnekoa.

3a. S. Monhoren (Isturitze 1749—Bardotze 1821) kantu batek Napoleonen eta haren aldekoen kontra jotzen du: “Bonapartek norat dien egin” hasten dira. Bertsoen kopian, beste norbaitek jarritako ohar hau hau irakurtzen dugu: “Chanson faite par l’abbé Monho Curé d’Irissarry, en l’année 1814, à l’occasion du départ de Napoléon Bonaparte” (Xarritton 2002:117-120 ap. Lacombe Artx. 548; Zabalak I. bertsoa soilki, 1991, II:17-18). Zazpi bertso dira, bederatzi lerrokoak, 4 errimarekin (9A/8B/9A/8B/4C/4C/8D/8D/8D). Estrofa molde hau Monhoren beste batzuen antzekoa da (adib. “Orroitzapenak”, 9A/8B/9A/8B/8A/8C/8C/8C/8A, ik. Lafitte 1972:64-67). Estrofa moldean ezagun da Monhoren neurtitzak ez direla herriko edozein bertsolariarenak bezalakoak, landuagoak baizik, izan ere Monho poeta baitzen.

Lehen hirurak sarkastikoak dira, ondorengoak zorrotz eta garratzak. Napoleondarrengan ezarritako konfiantza galdu duela aitortzen du Monhok (“Guk galdu dugu seculaco heien baithan fidantzia”, IV), eta justizia eskatzen du Napoleonen desmasiengatik: “Ezta zuzen / Yan ditzaten / bere ta besten ontasunak” (IV); “Batzu dituzte fagoratu, bere molxac [moltsak] eremanez, / eta bertziac arrogatu, promes falxuac [faltsuak] emanez” (V). Juje justoak eta krimenen mendekatzailleak eskatzen ditu (V), bai eta kalumniatuei ohorea bihurtzea eta hobendunak zigortzeko lege berriak, bestela ez baita barkamendurik izanen (VI), zeren, “kokarda xuriak” jauntzi dituztelako kanbiatu direla besteei sinetsarazi nahi izateak ez baitu balioko (VII).

110 Hemen ageri dira, berriz ere, Monhoren kantuetan ohikoak diren hainbat gai: politikan pertsona edo gobernu-molde jakinetan ezarritako konfiantza galtzearen aitortpena (gogora bedi, “Orroitzapenak” kantuan, 1800-1801ean, Bonapartek bakea zekarrela uste zuela Monhok), mendekua eta barkamendua. Mendekuaren eta bakearen arteko loturen gaia erabili zuen egileak, eztabaida bidez, “Baketiarraren eta mendekariaren arteko ihardukia” kantikan (ik. Lafitte 1972:130-136). Egileak hor erakusten duen ikuspegia erabat kristaua da, ez poema profanoetan agertzen duen guztiz berbera, hau da, ez hain lotua “behere huntako” engaiamenduari; hain zuzen, aipu dugun Bonaparteren kontrako kantu honetan Monhok dio zenbait bonapartezalek preso hartuak izatea merezi dutela (III). Dena dela, Iraultza eta Inperioko egunen lekuko izan zen poetak munduaren nagusi izandakoen eta munduko gauzen funsgabea kantatu zuen “Munduko gauzen ez-deustasuna” izeneko poeman (ik. Lafitte ibid. 140-142).

Monhoren poema profanoetan nahiz kantiketan ezagun da biziak eta mendeak erabat markatu zutela egilea. Gai politiko-moralak ageri dira poema profanoetan, erlijioso-moralak kantiketan; haietan munduko gizakien ikuspegitik hurbilago dago egilea, hauetan erlijio katolikoarenetik. Iraultzaren eta Napoleonen Inperioren lekuko zinez garrantzitsua da Monho. Bere bizian gorriak ikusia zen: Terrore garaian hainbat urtetan Hegoaldean erbesteratua egona; 1813an, Irisarriko erretore zelarrik, Mina gerillari nafarra mendeku bila zebilela, haren aitzinean belaunikatu eta herritarrik gehiago ez zigortzea erdietsi zuen, baita harekin bazkaldu ere (Lafitte, ibid., 14). Munduko itzulian hainbat itzulika eta kolore aldatze ezagutu zituen, bere iritzi-aldatze edo behintzat esperantza-galtzeak bezainbat.

Baina Monho erregetiarra izan bide zen beti, gazteago zela erregetiar konstituzionalista, azken urteetan absolutista. Napoleonek ekarri esperantzaz aurki etsi bide zuen. Lafittek argitaratu bildumaren azken kantika ere “printze desiratua”ren, hau da, Luis XVIII.aren aldekoa da: “Erregerentzat othoitzza” (ik. Lafitte 1972:160-162). Kantiketan Monhok ez ditu armen bidezko garaitiak gaitzesten; areago, “ederrak” zaizkio. Soilki dio “Bainan anbizionea / Baino hobe da bakea” (ibid. 146).

Bestenaz, jakingarri da Monhoren kantika batzuk kantatzen direla oraindik elizetan, adib. “Oi Bethleem” (ibid.14). 1972an, beste kantu batzuen egile ere izan zitekeela Monho idatzi zuen Lafittek (ibid., 19, 22). Hala gertatu da, Napoleonen aurkako kantu hau lekuko; gure ustez, beste batzuen egilea ere bada (agian ondotik aipatuko ditugun batzuen ere).

3.b. Napoleonen erorikoa eta Luis XVIII.a erregearen ezartzea dute hizpide “Frantzian errebueltza” hasten diren bertsoek (Azkue: 1924, 628.a; Zabala 1991, II: 19-22). Bi estrofa, zortziko txiki hautsian (7/6A/7/6A/7/6A/6A/7/4-6A), estribilloarekin.

Hauxe diote bertsoek: Iraultza hasi zela 25 urte, hark ireki aldia bukatu da Rospierres eta Fines (sic; hau da, Robespierre eta Pinet?) Napoleonek kasaturik (I); gero Lor Biolentonek (izen jokoa, Lord Wellingtonen ordeztu) Napoleon enperadorea preso ezarri eta bakea ekarri (estribilloa); napoleondarrek alde egin ondoren biba Luis XVIII.a: “zu behar zaitugu / zagutu nagusi” (II). Kantua 1814koa da.

3c. Hemen argitaratzen ditugu: “Bersuac Erregueren ohoretan eta Bonaparten contra” (Lafitte Artxiboa, 401-008-107: J. Duvoisin bertsu-bilduma, 1850-1870). Ik. 4. Eranskina. Hamalau estrofa dira, sei puntuko molde txikian, errima puntutik puntura dutela (beraz 3 errimadunak): 13 (7+6)A / 13 (7+6)A / 13 (7+6)B / 13 (7+6)B / 13 (7+6)C / 13 (7+6)C.

Izenburua garbi mintzo da bertsoen xedeaz. Bertsoen hasierak Luis XVIII.aren etorreraren poza adierazten du: “Luis arribatu da, hau da çori ona! / Luis desiratua...” (I). Ondoren, aspaldiko erregezale leialen

nahiak eta esperantzak: iraganiko penen kontsolamendua (II), errege jarria da aitaren tronuan elizgizon eta noblez inguratua (III), handik gobernatuko du eta zauriak sendatuko (IV), bakearen ezartzea (V), gurasoen eta haien haur soldaduen tristuren amaiera (VI, VII). Ondotik lau bertso Bonaparte “burreo [borrero] beltz” haren kontra, ministroen laguntzaz guztiak soldado eramanez nahi zituelako, bakea ekartzeko egiten zuela gerla esaten zuelako, trufa eginez Santa Helenan preso dagoelako, izurrite hura ahazteko hobe baia (VIII-XI). Ondoko bietan erregearen asmo onen adierazpena eta suiet leialen eginbideak, hots, ezagutza, errespetua, laguntza, zerbitzua (XII), bizi luzea opatuz Frantziaren bozkarioarako (XIII). Azken bertsoak Jainkoari eskerrak bihurtzera dei egiten du, fidelen negarrak entzun dituelako, Tiranoa (monarkikoek deitzen zuten bezala) kenduz eta errege justua bere tronuan ezarriz.

1814 eta 1815eko gertaerak aipatzen dira bertso hauetan: Luis XVIII.a koroatua dela (III; koroatzea 1814/04/06an gertatu zen), Zazpigarren Koalizioaren bake sinatzea (V; 1815/06/18an Waterloo Napoleon garaitu ondoren gertatua), Napoleonen desterrua Santa Helenan (“Seint-heleneco irlan hor haiz cerratua”, X; 1815ko urritik 1821ean hil arte egon zen han). Beraz bertso hauek 1815ko urriaz gerotikoak izan behar dute.

Jakina denez, Vienako Kongresuak (1814/10/01-1815/06/09) Europako estatuen arteko mugak eta monarkiak berriz ezarri, eta antzinako erregimena eta absolutismoa bultzatu zituen, liberalen, errepublikanoen eta ateoen kontra jokatu. Bertso hauen egileak honela irudikatzen du Vienako Kongresuaren xedea: “Khen bedi, khi bethicotz bandera gorria / eta dugun har noizbait cocarda churia.” (V).

Ez dakigu bertsoak originalak ala itzulpen bidez moldatuak diren. Egilea landua da poemaren egituraz, hizkuntzaz, baliabide literarioez, metrikaz. Apaiza dateke. Ohargarriak dira, baliabide literarioei dago kienez, konparazioen, dialogismoaren eta hitanoaren erabilera Bonaparteri zuzentzean. Hizkuntza alde tik bat dator “Roarrespiarresen cantac”ekin (Lafitte Artx. 401) forma eta ezaugarri batzuetan: *ien* ‘jin’, *ua* fonetismoa (*oa*-ren ordez); ordea, *gare* batean eta *gira* bestean. Kantu biok bat datoz baliabide batzuen erabileran ere: adib., Satan pertsonifikazioa eta hitanoa etsaiari mintzatzean. Beraz ez dugu uste baztertu daitekeenik kantu bion egile Monho izan zitekeelako hipotesia, nahiz harenak direla erabat baieztatzera ez garen ausartzen.

Behintzat, mintzagai dugun kantuak Monhoren beste poema batzuekin dituen kidetasun batzuk garbiak dira: ironia eta trufa Napoleonen kontra ari delarik, “cocarda churia” sinboloaren aipamena, “Luis desiratu” adierazpidea (“Printze desiratu” hitzekin hasten da “Erregerentzat othoitza” kantika ere), eta *hequien* ‘haien’ forma. Estrofa moldez ere kantika horren antzekoa da.

3d. Napoleonen gerren ondoko gosetea dute gai “Gerla ondoan miseria” izenekoek (Zabala 1991, II:23-24 ap. A. Donosti). Bi bertso, bederatzizkoak (8A/8A/12A/6A/6A/8A/8A/12A/12A). Betirisants tradiziozkoaren beste moldapen bat da.

Lehen bertsoak dio miseria heldu dela ustekabeen eta aberatsei eskatu egin behar zaiela beldur gabe: “pollikiño lausengatu, / eman nahi ez badute porroskatu, / orduan behar die madarikatu.” Bigarrenak Napoleonen eta Luis XVIII.aren denborak konparatzen ditu, hau da, lehena eta oraina: lehen, Bonaparterekin, beti gerran; (Luis XVIII.a) errege sartuz gerotik, miseria. Luis XVIII.aren laudorio bertsoetatik urrun gaude hemen.

Bigarren bertsoaren aldaera bat, beste bertso bat gehituz, argitara zuen P. Xarrittonek (1990:25-26). Bertso hauek Joanes Etxeto, Katxo Hazpandarrarenak omen dira. Hartaz mintzatzean hauxe dio

112 Xarrittonek: “Gure haurrean ezagunak ziren ere ordea Hazparnen, Betiri Sants edo goseteari, Katxo horrek berak, Luis XVIII.a, Frantziako erregearen denboretan (1814-1824) eman zizkion koplak”.

Xarrittonek argitaratu bi bertso horiek A. Donostiak bildu eta Zabalak argitaratzen dituenarekin konparatuz gero, ez da nabari alde handirik bertso-molde edo neurkerari dagokionez (Xarrittonek argitaratuak hamar puntukoak dira, beraz puntu bat gehiagokoak: 8A/8A/12A/6+6A/12A/6+6A/8A/8A/12A/12A). Ezta eduki aldetik ere. Xarrittonek argitaratuak Napoleon hilez gerokoak dira, “Hura hilez geroz / Ez da gerlarikan” esaten baita; beraz, 1821etik aurrerakoak.

Bertsoak alde batera utzita, jakingarri da badela pastoral bat, Napoleoni buruzkoa, haren egun beretako: *Napoleon* (fr. *Tragédie de Napoléon*). 1814an idatzia, Napoleon Elbako uharteko erbestera joateko itsasoratu ondoren, eta boterera berriz itzuli aitzin. Etxeño errejentak zuzentzekoa eta Aruen (?) antzetekoa zen (Leizaola 181:4-110, ap. BnF, ms 150, Fond Celto-basque).

Ondorio batzuk

Frantziako Iraultza eta frantseseko gerra iraun luzeko gertaerak izan dira euskal literaturan, bertso hauek erakusten dutenez. Espainiako gerra luzeaz (1808-1814) kantu franko heldu zaizkigu, berrogeitik gora; Iparraldekoak, hamabost bat; hegoaldekoak, gehiago. Baina, ziur asko, bildutakoak baino askoz kantu gehiago galduko ziren. Borrokaldien gertalekuak kontuan hartuta, beste barik, pentsatzekoa da bertso gehiago aterako zirela S. Martzialeko borrokaldiaz, edo Balmasedakoaz (Hegoaldekoek irabazia, 1808/11/05), Durango edo Zornotzakoaz (1808/10/31, hegoaldekoek galdua, galtze handiekin), edo Sorauren (1813/07/28), Bidasoa (1813/10/07), Urdazuri (1813/11/10), Errobi edo Baiona (1813/12/9-13), Garruze (1814/02/15, Harispek galdua), Orthez (1814/02/27) edo Baionakoaz (1814/04/14). Nolanahi ere, argi dago gerrateak bertso ugari sortarazi zituela, Hegoaldean euskal liburuen argitalpena eragotzi bazuen ere.

Frantseseko bertso gehienak ahozko tradizioari esker heldu dira gugana, batzuk doinu eta guzti. Hogei doinutik gora bildu dizkigute musikariek (gehienak Azkuek, beste batzuk A. Donosti, Riezu, A. Zabala, M. Lekuona eta bestek). Beste zenbait, idatzizko iturriei esker heldu zaizkigu. Tradiziozkoen kasuan, Iraultza garaiko, edo lehenagoko, edo Konbentzioko gerrako bertsoetan gertatzen den bezala, kantu bateko eta besteko estrofeak edo puskek elkar osatzen dute. Kantu askok, elkar kutsatzearen ondorioz, estrofa elkarrekin trukaturata edo txertaturata izan ditzakete. Txertatze eta trukatzeari, eta denboraren higaduragatik, koherentzia falta eta ulertzeko zailtasuna somatzen da kantu batzuetan, baina beste zenbaitetan aldaeren arteko konparaketak testua hobeki ulertzen laguntzen du. Higadurak neurkerari ere eragiten dio, alde horretatik ez baitira izaten hain zehatzak. Kantu batzuetan, lehenagoko testuaren manipulazioa eta aldaketa gertatzen da, egoera berriari egokitzeko (ik. “Berrogoi ta hamar mila frantses...”, l.1e).

Estrofa bakar edo bakan, puska edo txatal ugari heldu zaizkigu, eta hori lagunak galdu dituztelako seinale da. A. Zabalak zenbait puska bildu zituen Napoleonen edo buruzagi batzuen egintzen oroimena biziarazi dutenak, hark berak edo Azkuek, edo Barojak beren nobeletan jasoak, Iparraldekoak nahiz Hegoaldekoak, aldi hartakoak nahiz geroagokoak; horietako batzuk, esaerak edo ditxoak (Zabala 1991, I:111-118).

Bertsolariek eta poetek frantsesteko gertaera historikoak kronika bihurtu dituzte, gure historia ezagutzeko eta sentitzeko bide bat landuz. Bilduma honetako bertso ugari narratiboak dira; denak, pasioz beteak; asko, dramatismo handikoak; batzuk, piktorikoak. Gero, Iparraldekoen eta Hegoaldekoen, suaren alde batekoen eta bestekoen interesak, ikuspegiak eta pentsamoldeak desberdinak dira. Esaterako, erlijioa gehiago aipatzen dute hegoaldekoek, Bonaparte gaitzesteko batez ere. Hegoaldeko bertsoetan nagusi dira frantsesen kontrakoak, baina frantsesteak eta gizartea aldatu nahi zutenak ere bazirela somatzen da. Iparraldekoen artean Napoleonekiko jarrera aldatuko da, Inperioaren armen indarra eta zoria aldatu arau.

Frantsesteko bertsoak (Iraultza eta Konbentzio garaikoen ondorengoak) aski zaharrak dira bertsolaritzaren historian. Hala ere, A. Zabalak dioenez, bertso hauek erakusten dute orduko bertsogintzak bazuela bere tradizioa, nahiko landua zela, eta oraintsu arte izan dugun bertsogintzaren antzekoa dela (1987: 103-104; 1991, I:8-9). Horren erakusburutzat aipa daitezke, adib., maiatzaren 2koak, San Inazorenak, Bidarterenak, “España hortan ote laiteke”, “Ara Buonaparteren”, etab.

Bertso gehienak, gerra eta jazarkunde giroan sortuak, bertsolari ezezagunenak dira. Berdin soldaduak izan zitezkeen, gertaeren aldian bertan edo geroago bertsoak ondu zituztenak. Ordea, ezagunagoak eta lehen orduko zenbait ere azaldu dira: Martin Bidarteko, Katxo hazpandarra, eta, ziurtasun osorik ez badugu ere, Txabalategi eta Pastor Izuela. Gutxiago dira poetek edo egile ikasiek eta ezagunek onduak, apaiz nahiz laikoek: Monho, Fr. P. Astarloa, J. B. Etxegarai, B. Mogel (?)... Hauek bertsolaritzaren moldeak ezagutzen zituzten baina landuagoak dira.

Bertso-moldeak azaletik aztertuta ere nabari da, lau puntuko txikia edo Hegoaldeko zortziko txikia, monorrimoa, guztiz nagusi dela Iparraldekoen nahiz Hegoaldekoen bertsoetan, eta gutxi direla molde handikoak (10/8), are ertainekoak (8/7) edo zortzi silabako seiko berdina. Molde txikia egokiagoa, bizkorragoa zen, duda gabe, halako gertaerak kontatzeko eta kantatzeko. Bertso-moldez eta errimaz konplexuagoak eta aberatsagoak dira, adibidez, Monho poetarenak. Nolanahi ere, orain arte bilduak zehatzago aztertu behar dira eduki nahiz forma aldetik.

Bibliografia

- Akesolo, L. 1969. "Bertsolaritza Pernando Amezketarraren garaian", *Egan*, 1969.
- Arejita, A. 2002. "Gaboneko kantak Bilbon". *Bilbao. El espacio lingüístico. Simposio 700 aniversario—Bilboren 700. urteurrena. Hizkuntza gunea*. Universidad de Deusto-Deustuko Unibertsitatea. 280-324.
- Azkue, R.M. 1924. *Cancionero popular vasco*. I, II. (3. ed.). —La Gran Enciclopedia Vasca, 1990.
- Donosti, A. (San Sebastian, J.A.). 1922 (1921?). *Euskel eres-sorta*. [Bilbao] Unión Musical Española.
- 1931. *Gure Herria*, 1931, maiatz-ekaina.
- Gavoneco cantac / cantauco dirianac otsandico / mezan / Jaungoicoen Semien Jaiotzaco / egunetan: gurtu edo adoracenda / prilizarreco elexa Santiagocuan / cein dan Bilboco uri-linarren (sic) Vizcaico / Jaunerendean. / Iminiric otsanquidan Don Pedro Estorqui maisuba ostabatza-coa gaiti. 1813 urtean*. Biblioteca Capuchinos. 1198-6-36(1). R 78725. Iruñea.
- Gauoneco cantac / cantauco dirianac otsandico / mesan / Jaincoen Semien / jaiotzeco egunetan. / Santiagoco Eleiza lenastan / cein dan Bilboco uriyen / Vizcaico Jabedean. / Iminiric otsanquidan Don Pedro Estorqui Maisu otsanquidaria gaitic 1814. Garren urtian*. [inprimatzaile eta leku gabe].
- San Bizente Abandokoaren elezan / kantaduko dirian kantak. // Maiatz Pazkuako bigarren egunian, zeinetan jausten dan San Fernandoren eguna bere, eta egiten jakan piestia Ama Birjiniaren sorrera edo Konzepzinoiari eta eskerrak emoten jakazan Jaunari gure errege Fernandoren etorreria gaitik*. [inprimatzaile, leku eta data gabe] [1814].
- Irigarai, A. 1975. *Diario de Navarra*, 1975/05/16.
- Kaltzakorta, J.. 2005. "Bitoriako batailako testigantza edo frantsestearen bukaerako koplak batzuen ganean", *Karmel* 2005-1. 19-28.
- 2009. "Frantsestea euskal bertso zahar-berriak: maiatzaren bikoak eta abar". *Karmel*, 2009-1. 49-70.
- Lacombe Artxiboa. Euskaltzaindian ikusgai.
- Lafitte, P. 1972. *Poèmes basques de Salvat Monho (1749-1821) présentés, transcrits, traduits et annotés*. Baiona: Éditions Ikas.
- Lafitte Artxiboa. 401: Bertso bilduma. Euskaltzaindian ikusgai.
- Leizaola, J. M. 1965. *1808-1814 en la Poesía Popular Vasca y otros estudios*. Buenos Aires: Ekin.
- 1981. "Crónicas y romances en la poesía euskérica". In *Literatura*, V. Auñamendi. 25-322.
- Michel, F. 1857. *Le Pays basque. Sa population, sa langue, ses moeurs, sa littérature et sa musique*.—Elkar, 1981, P. Lafitteren hitzaurrearekin.
- Mogel, J. A. 1881. *El doctor Peru Abarca, catedrático de la lengua bascongada en la Universidad de Basarte*. Durango: Elizalde. [eskuizk., 1802 ing.].
- Riezu, J. 1973. *Nafarroako euskal kantu zaharrak. Viejas canciones vascas de Navarra. La Tradition au Pays Basque*. 1897. Elkar, 1982.
- Urkizu, P. 1987. "Bertso zahar eta berri zenbaiten bilduma (1798). Durangoko Udala.
- 2006. *Agosti Chahoren kantutegia*. 1844-1855. Susa.
- [Xaho]. *Collection de chansons basques formées par Xaho* (Vinson, Lacombe, J. Villalonga, M. Sota, L. Dassanceren oharra). Lacombe Artxiboa, 34-405.
- Xarriton, P. 1990. "Iparraldeko bertsolari eta olerkariak XIX. mendean". In *XIX. mendeko olerki-bertsogintza*. Bilbo: Labayru Ikastegia. 9-86.
- 2002. "Napoleon-en kontrako Salvat Monho-ren zenbait bertso", in *Erramu boneta: Festschrifts for Rudolf P.G. de Rijk*, Artiagoitia-Goenaga-Lakarra (arg.), UPV-EHU. 117-120.
- Zabala, A. 1989. *Frantziako Iraultza eta Konbentzioko gerra bertsoetan*. Etor.
- 1987. "La guerra napoleónica de España y los bersolaris". II. *Euskal mundu-Biltzarra*. Literatura Biltzarra. 85-104.
- 1991. *Frantzezteko bertsoak*. I, II. Auspoa.

Laburdurak

ap.: *apud*-en laburdura. Zitazioetan erabilia, *halakoren liburuan edo obran* adierazteko.
BnF: Bibliothèque nationale de France. Paris.

ERANSKINAK

1. Eranskina: **Milla zortzi eun eta ama-irur urte**

(Lafitte. Bertso bilduma, 401-005-66). Euskaltzaindian ikusgai.

1º. Milla zortzi eun eta amairur urte,
Bonaparte Francian Emperadore:
Español'ere, nekatu gabe,
Parisako guiltzekin egon laittake.

2º. Bonapartec anaia Espainian du;
Erregue nombraturic egorri deraiku!
Purtzietatzen du, sentitzen al du:
Sei eun milla guizon antchetto galduitu.

3º. Espainian galdu dut nire bizia,
Gorputzecua ez, baiñan bertze guzia:
Zilarreria, diru garbia;
Ainbertze cotcher eta cañoneria!

4º. Gaiñerat eroiz gueroz Ponzio Pilatos,
Madrilletic unaiño erretiran datoz;
Cainoric ez duena errestaca flakoz:
Españolaren contra berriz ere betoz!

5º. Bittorian galdu dut soinetic capa;
Ura galdu ordutic Franciara ttpa:
Erregue Jauna, ai ori lana!
Ez zare biurtuco berriz Espainiara.

6º. San-Juanen Abreco igande goizian,
Españolac Fransesa zakarkan abrian:n
Batzuec mutchilic, bertziac fusillic gabiac;
Adios Franciaco tchikitatzaliac.
Caetera desiderantur...

Oharrak: 1. buruan, bi ezpata kurutzatu, erdian erramu pare bat dituztela. 2. Bosgarren bertsoan, hirugarren lerroan, eta seigarrenean, lehen lerroan, Jauna eta Juan hitzetan marra bat J-ren gainean.

2. Eranskina: **FRANCES EMPERADORE SEÑOR BONAPARTE**

(Lafitte Artxiboa 401-014 (M. Arribilagaren kaiera)-236. Euskaltzaindian kontsultagai.

Frances emperadore señor Bonaparte
Espainian zuretzat fama tcharra dute
Oxala jua bazine hemendic aparte
Hunat nihoiz bezenbat hara mila urthe.

3. Eranskina **GABONECO CANTAC (Santiagoko eliza, Bilbo, 1813)**

Gavoneco cantac / cantauco dirianac otsandico / MEZAN. / Jaungoicoen Semien Jaiotzaco / egunetan: gurtu edo adoracenda / primilizarreco elexa Santiagocuan / cein dan Bilboco Uri-Linarren Vizcaico / Jaunerendean. Iminiric otsanquidan Don Pedro Estorqui maisuba ostabatza-coa gaiti. 1813 urtean.

1º Villancicua

Sarrera
Cerubac cer?
Lurtarrac cer?
Itancen dabe guztiac,
Onembeste zorion
Gaur dan beste barrion
Nunguac dira pozgarriac?
Chiton entzun eguizuz
Zar eta gazteac,
Nundi dacadazan nic
Barri on zoriyac:
Beleneric,
Hain urrunic
Etorri dira andiyac.
Zorcicua

2. Barrioc dacadaz nic

Chitoco dugaric
Euroc ecarri arren
Erri urruneric,
Barri zoriyac dira
Chit mundu guztian,
Jaio dala Jesusa
Belengo esquepean.
Pozgarriya
Arguitu jacu
Zoriz betia,
Jaunaren Seme
Belenen,
Guazan laster
Zar eta gazte,
Ongui etorri
Emoten:
Otzac icara
Lasto ganian
Ceruco Erregue
Icusten,
Datorrelaco
Gueure Fernando
Bere lecuban
Iminten.

2. Jesusa jaio eta
Campora Francesac
Ames bat dirudie
Gaurco barri onac:
Sinistu ecin doguz
Pozaren pozagaz
Onembeste ondasun
Etorriac egaz.

Poza.

3. Neure Jesus maitea
Lastuen ganian,
Poz amoriac dauco
Jaioric lurrian:
Ongui etorri zaitetz
Vizcaico lurrera,
Artzañai lagunzeco
Ardiyac onzera.

Poza.

4. Ondu biarra dogu
Jentiac lurrian,
Aurrera gura bogu
Vizi guc baquean:
Bervera opa deuscu
Jesusac jaiozan,
Obatu gaitazanez
Aurrera vicizan.

Poza.

5. Españaco patrona
Zeure ama ona
Izanda vitarteco
Guretzat onena:
Onen mesedez gagoz
Francesic bagaric,
Ascoc euqui ezarren
Onaco usteric.

Poza.

6. Orain gueure maitia
Virgina Maria
Zeure beguira dago
Erreiñu guztiya:
Aguintari soldadu

Guerraco guztiac
Zure oñetan datzas
Emoten gracyac.

Poza.

7. Poztu, Poztu, jentiac
Aurten gabonetan
Iños baño gueiago
Soñu ederretan
Orain ezdauczube
Len besteco minic
Bolsan diru gorriyac
On gorde ecinic.

Poza.

8. Orain gabonetaco
Bolsa cimeldubac
Arrotu biarco dabe
Sarturic dirubac:
Dirubac sartu eta
Picharra alboan,
Alegre egoteco
Eche ta campoan.

Poza

9. Vici bedi Jesusa
Ama laztanagaz
Vizi bedi fedia
Garbi indarragaz:
Onan vizico gara
Viziza luzian
Agur neure Jentiac
Natorren artian.

2º Villancicua

Sarrera.
Guizon necatubac
Bota bildurrac
Bat eguin badira
Ceru ta lurrac:
Etorri da? nor
Etorri da? nor
Jesus bai lurrera,
Belengo esquepera
Dator mundu guztia
Baquian imintera.

Zorcicua
1. Erregue Jaunen
Jaiouquere etan,
Usu dana leguez
Poztu biogu
Jentioe aurten,
Gaur edo ños ez
Bost urte seiyan
Laster gara eldu
Vizcaico erri etan
Egon gara illic,
Minez beteric
Ao ichi etan.

Pozgarria
Iñor ez leguez
Jaio da Jesus
Virgina baten
Semia
Vici España
Gaur danic dozu
Ira bacico
auziya
Napoleoni:
Vizcaico Leonac
Zatitu deutse
Jentia:
Vici España,
Portugal, Ingles,
Gueure lagun dan
Guztia.

2. Eldu da ordu
Neure Christaubac
Artez esateco;
Gueure Jaubia
Jaio jacula
Belenen betico:
Baita orain arte
Jaio dirian
Guizonen artion;
Oquerragoric,
Ez dala jaio
Zein da Napoleon.

Poza

3. Mundu guztian
Icara garri
Guztiz oquerrena;
Herodes leguez
Dabil quenduten

118

Semeric onena:
Guraso onac
Igas eguizu
Zeuben Semiaca:
Ezpabe laster
Icusicozuz
Lepuan armacaz.
Poza.

4. Erdu oquerra
Bazara prestu,
Vizcaico lurrera;
Mutil gazteac,
Zure beguira
Daozanac arcera:
Gueure Jesusa
Aguintarizat
Gaur danic arturic;
Ez dabe izango
Onic aurrera
Zugango bildurric.
Poza.

5. Jesus maitiac
Bere ordecoz
Daucaz iminiric;
Aguintariyac
Provincietan,
Ondo zabaldueric:
Mendi zabala
bat derichona,
Guizon errutsuba;
Francesen casta
Oquer guztiei
Quenzeco lepua.
Poza.

6. Oneen ondoric
Minac minacaz
Zeimba ichiditu;
Pariseraño
Juan deitezala
Albaitez an vistu;
Ain dira asco
Onec quendubac
Corso oquerrari;
Jesus maitia
Luzatu eiozu
Viziza Minari.
Poza

7. Inoc ez leuquez
Ez sinistuco
Longaren asmuac;
Orduñaco achan
Esangoitubez
Ganeco laucuac:
Frances coldarrac
Achen artian
Arrica goituric;
Geratu jacun
Longa guria
Gloriaz beteric.

8. Vici bai Jaunac
Aguintariac
Zucenceco oquerrac
Frances onduan
Donga guztiei
Austeco vizcarrac:
Bada Jesusec
Gura dau alan
Albadituz ondu;
Eta Ceruco
Vide zucenac
Ez deiezan galdu.
Poza.

9. Agur jentiac
Agur guztioac,
Agur da parcatu;
Gabon sariric
Aurten oraindi
Estot nic escatu:
Esanoc esan
Cantadu bocaz
Ezpazara contentu;
Obetuago
Nic esan arte
Emenche ichazu.

3. Villancicua

Sarrera.
Pozgarriyac
Chit andiyac
Nundi dira
Etorriyac?
Ceruric lurrera
Belengo esquepera
Orain jatsi dira

Bai zoriyac:
Jo soñu ederra
Gaur entzuteco
Mundu guztiyan
Alegriyac.

Zortzicua.
1. Neure christaubac
Enzun eguizuz
Aurtengo zoriyac;
Jesus da jaio
Gaur dauco poza
Belengo uriyac:
Esquepe baten
Lasto ganian
Ceruco Erregue;
Dago echunic
Otzac icara
Chitoco humilde.

(Orri bat falta da, 2-5 bertsoak jartzen dituen)

6. Guradabenac
Altura igon
Cimendu bagaric;
Guichi garrenez
Gueratuco da
Lurrian jausiric:
Au izan bedi
Jesus Umechu
Guizon oquerragaz;
Vere viziyan
Es daigun izan
Traturic beragaz.
Poza.

7. Poztu jentiac

Poztu biogu
Aurten gabonetan;
Penaz egote
Asco izan dogu
Igaro dianetan:
Onic aurrera
Gu ondu bagaz;
Jesus oneguiya;
Emoten dator
Guri betico
Ceruban Gloria.
Poza.

7. Zar eta gaste
Oquer ta zuzen
Itsua ta errenac,
Sabela bero
Saltua gora
Daiguzan gau onac:
Agur Seinchuba
Agur Amachu
Natorren artian;
Obechubaguac
Cantauco ditut
Datorren urtian.

Doacundea Ceruan Jaincoari, /

Baquea lurrean Guizonari.

AZQUENA

Oharrak: Testuak dio: 1. bill., Pozgariya; 2. bill., 3
Zeuban; 5 zabaldoric; 5 errusuba (ulertzerakoan oke-
rrik gerta ez dedin jarri dugu testuan *errusuba*); 6
Parizseraño; 7. Bill., 7 Obechubacuac. AZKENA hitza-
ren behean eskuz jarrita: Gloria Doacundea.

Eranskina: **Bersuac Erregueren ohoretan eta Boneparten contra**
(Lafitte Artxiboa. Bertso bilduma. 401 -008-107. Euskaltzaindian kontsultagai).

1º. Luis arribatu da, hau da çori ona!
Luis desiratua, fransessen çucena;
Ongui-thorri çarela, Erregue Sothila,
agrada çau gure homaya humila:
ala baida guretçat plazer bat bicia
Ikhustea francian çure presencia.

2º. Çure suyet çaharren bihotz chagrinduec,
mila doloz eta penez cargatuec,
Aspaldico denboran ez çuten escatcen
çure mayestateaz goçatcea baicen,
çure gobernamentu onac behar gaitu
gure penen erdian oro consolatu.

3º. Luis egun iarri da aitaren tronuan,
sorcz berea duen palacio hartan.
Gure erresumaco premu handi denac
orai ditu dastatcen ohore çucenac,
inguratua bethi gorthe brillant batez,
cardinalez, doctorez, princez eta duquez.

4º. Handic ditu Luissec bere çuhurtcian,
aita batec beçala bere familian
eguiteco handiac accomodatuco
gure çauri guciac ere sendatuco
senti arazten ditu iadanic Luis hac
bere ontassunaren effetu eztiac.

5º. Oi! hau da berri ona baquia declaratu,
ceina çazpi erreguec baidute sinatu!
çau de bethi gurequin baque doxaxua, [dohatsua]
eta hil bedi guerla Satanec piztua.
Khen bedi, khen bethicotz bandera gorria
eta dugun har noizbait cocarda churia.

6º. Burhasso tristatuac consola çaitzte
çuen haurrac guerlatic hor heldu dirade
orai bici cineten nigarrez urthuac
hequien esperançaz hurran gabetuac
baina çuen changrinac finitcera duaci
orhoit nondic heldu den ongui handi hori.

7º. Eta çuec haur gazte hain maitagarriac
ez çarete içanen orai borchatuac
munduz mundu iuaitera heriuaren bilha
phartitcean tristequi cineasatela
adio, o ene aita, adio, nere ama,
Bonepartec bethicotz egun banerama.

8º. Lehen erran arazten cituen solas hec
Corsaco Boneparte, burreo beltz harrec
nola haice borthitçac landatic liliac

hala nahi cituen eraman guciac,
eta causitcen çuen ministroric frango
bere manu crubelen compliarazteco.

9º. Gu trompatu nahia trompatu haicena
gogoan diat hire hitçic falsuena
guerla nic eguiten dut, ahal huen erran,
seculaco baque bat nahiz çuer eman
ah! nic phensatcen diat noiz huen emanen
oro hituenean mundutic casatcen.

10º. Oro hatceman nahiz oroz gabetua
Seint-heleneco irlan hor haiz cerratua
bainan eguin deçaquec bai hor ere guerla
saguzco armada bat hor hainitz abila
prest çagoc aspaldion exai [etsai] bat nahia
beirauc, hero handia, galdu bictoria.

11º. Bainan ahantz deçagun Bonaparte hura
seculan ien ez bedi fransessen gogora
ezen orhoitcen banaiz içurrite hartaz
egun ere hasten çaut bihotça marrascaz
phensa deçagun orai erregue onari
eta emanen daucun urustassunari.

12º. Luissec ez du nahi gure ona baicen
bere indar guciez hura du bilatcen,
ala mereçi baidu hainitz eçagutça
errespetu handia, orobat lagunça
bai prest içanen gare, Burbon, bat bedera,
behar den orduetan çure cerbitçura.

13º. Orhoit guiten maiz maiça gure erregueaz
erran deçagun bethi cantu errepicaz:
biba Luis erregue gure patroin ona.
Jaunac eman deçola biciric lucena
choriec primaderan oihanac beçala
aleguera deçagun francia çabala.

14º. Bere thronu goratic Jaun-goico handiac
ençunic noiz bait bere fidelen pleinuac
khendu du Tiranoa hemendic alderat
nagussia yustua du guidatu gutarat
deçagun beraz lauda gure bihotcetan
bihur esquer humilac bazter gucietan.

Akhabo.

Oharrak: 4º, 4. bertso lerroan: esperançac?; 11º, 3. bertso lerroan, ezabatuta: Bonaparte; 13º, 4. bertso lerroan: deiola? Guk *deçola* jarri dugu, eskuizkribua idatzi edo kopiatu duenak maiz jartzen baitu *c*, *ç*-ren orde. 13º, 6. bertso lerroan: alleguera.